

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A „ROMANTIKA KORÁBAN”

Mondanivalónkat egy vallomással kell kezdenünk. Midőn azt a megtisztelő felkérést kaptuk, hogy próbáljunk a belgrádi konferencia számára beszámolót készíteni a magyar történetírásról „a romantika korában”, bizonyos kételyek fogtak el. Nem azért, mintha a magyar történetírás fejlődéséről, jellemzőiről, eredményeiről vagy hiányosságairól a múlt egy-egy szakaszában nem volna mit mondanunk, vagy nem beszélnénk szívesen. De vajon a XIX. század első felét, amelyről itt feltehetően beszélnünk kellene, valóban nevezhetjük-e történészként is, így egészében, osztatlanul és alapvetően a „romantika korának”? Az irodalomtörténészek, úgy látszik, a maguk területén elegendő indokot találnak arra, hogy így használják ezt az elnevezést. A történésznek azonban, ha periodizálni próbál, mindenkor az európai fejlődés egész spektrumát kell figyelembe vennie, minden: gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai stb. aspektusából. Ha viszont így, egy ily struktúra egészébe próbáljuk a történetírás múltjának idevágó szakaszát beilleszteni, akkor egyre nőnek fenntartásaink a „romantika kora” megjelölés ily széles érvényű alkalmazásával kapcsolatban. Nem óhajtuk természetesen tagadni a „romantika” ilyen vagy olyan motívumainak nagyon is nyilvánvaló jelentkezését, szerepük fontosságát az irodalom, a művészet, a zene, a „manière de sentir”, vagy akár bizonyos fokig a politikai gondolkodás vagy a történetírás terén. Félünk azonban, hogy egy ily meghatározással, bizonyos hasonló vonások alapján, olyan ellentétes jelenségeket próbálunk egybefűzni, amelyek magukban véve nem is feltétlenül alkalmasak arra, hogy egy egész történelmi korszak fő ismérveinek tekintsük őket. Ezért tartottuk helyesnek mindjárt így, előjáróban jelezni, hogy mi az, ami a „romantika kora” fogalmában bennünk nyugtalanít. Akár eloszlathatónak, akár indokoltnak bizonyulnak kételyeink, megvitatásuk talán valamennyire elősegítheti nemcsak az egykorú magyar történetírás, hanem a romantika problémáinak további tisztázását is.

A romantika fogalma ma már valamivel mindenesetre körülhatárolhatóbb, konkrétabb, mint korábban. Tudjuk, hogy történelmi jelenségként kell kezelnünk, adott feltételek között, és nem úgy, mint valami mindig újra felbukkanó, „örök” esztétikai kategóriát. Az újabb kutatás azt is világosan kimutatta, hogy azok a jelenségek, amelyeket egyidőben „preromantika” cím alatt foglaltak össze, így az ősi, népi költészet iránti nosztalgia, a nemzeti múlt kultusza, az osszianizmus, a Sturm und Drang, a szentimentalizmus stb. a valóságban mind a felvilágosodás velejárója volt.¹ A feudalizmusból kiszabaduló embernek ugyanis nemcsak racionális kritikája bővült, hanem érzelmi világa is. Mindez tehát nem számítható a romantikához, ha az folytatta is e hagyományt. De még az így jobban körülhatárolt romantikán belül is igen ellentmondó jelenségekkel találkozunk. S itt nem az olyan „szokásos” ellentmondásokra gondolunk, amelyenek különböző törekvések és árnyalatok komplex együtteséből máskor is adódnak szoktak. A felvilágosodásban is voltak eltérő, sőt egymással versengő irányzatok, amelyek másként és nem egyformán messzire akartak előre jutni. De lényegében véve valamennyire mind előre akartak jutni. A „romantikán” belül azonban egymással alapvetően ellentétes irányú

¹SÖTÉR István: A felvilágosodás és a romantika. In: *Esztetika és irodalmi találkozások*. Bp. 1970. Roland MORTIER: A korszakhatárok megvonásának problémáiról: felvilágosodás, preromantika és romantika. *Helikon* 1974. 69–73. SZIKLAY László: A történelmi folyamat periodizációja a XVIII. század végén és a XIX. században Közép- és Kelet-Európa összehasonlító irodalomtörténetírásában. *Helikon* 1974. 73–73. SÖTÉR István: Les processus littéraires de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle. *Neohelicon* 1974/3–4, 321–335.

tendenciákkal találkozunk. Az első, XIX. század küszöbén kibontakozó tendencia, amelynek legjellemzőbb vonásait a német politikai romantika mutatja, szembefordult a forradalommal, a felvilágosodással, a társadalmi haladással, a vallásos, irracionális és feudális eszmények jegyében.² S itt nem pusztán, nem is elsősorban a szépirodalomra gondolunk, Novalis költészetére, hanem például Adam Müller teokratikus államelméletére és „romantikus” gazdasági programjára, amely elvetette a „racionális” mezőgazdasági újításokat, az iparfejlődést, Adam Smith tanait és makacsul a múltba kapaszkodott.³ Vagy Franz von Baaderre, aki már 1814-ben valamiféle Szent Szövetség létrehozását javasolta az osztrák császárnak, a porosz királynak és az orosz cárnak.⁴ Vagy esetleg Friedrich Schlegel írásaira,⁵ köztük arra, amelyben, élete vége felé, a vallásos abszolutizmus eszményéről, az állam és egyház középkori egységének helyreállításáról és ezzel kapcsolatban a Habsburg birodalomról nyilatkozott (*Philosophie der Geschichte*, 1828).

E tendenciának alapvetően retrográd jellegén nem sokat változtatott, ha olykor, főleg az elején, megpróbálták „korszerűsíteni”, társadalmi bázisát szélesíteni. A napóleoni, hódító Franciaország ellen a „nemzeti” erőket is valamennyire mozgósítani lehetett. Innen érthető, hogy a nemzeti mozgalmak, amelyek a régmúlt iránti nosztalgiával együtt eredetileg még a felvilágosodásnak voltak szülöttjei, most a felvilágosodást elutasító romantika jegyében folytatódtak, persze át is hangolódva. Ha Herder eszméiből, amelyeknek egész Kelet–Közép-Európa nemzeti mozgalmaira oly iránymutató hatása volt, elhagyjuk a felvilágosult demokratizmust, viszont továbbfejlesztjük az irracionális elemeket, akkor hamar eljutunk a Volksgeist romantikus értelmezéséhez.⁶ E módosulás magyarázza Arnim, Brentano, a Grimm-testvérek, a német nyelvi nemzetfogalom és a régi germán mondák szerepének sajátos funkcióját. Mindez azt jelentette, hogy a világnézetileg, politikailag konzervatív, retrográd erők is szükségesnek látták, hogy új, korszerűbb motívumokat felhasználjanak. Mint ahogy a restauráció sem tudta a francia forradalom előtti világot egyszerűen visszaállítani, hanem kénytelen volt tudomásul venni bizonyos kész tényeket, így például azt, hogy Franciaország polgári ország marad. Az új európai rendszer politikai vezetői a nagyhatalmi versengést jobbnak látták alárendelni a forradalom elleni, közös védelemnek. Ezért próbálkoztak új módszerekkel nemzetközi kongresszusok és közösen kitervelt intervenciók szervezése terén. Így kaptak új, „európai” jelleget olyan, lényegében véve retrográd akciók, amelyek a német, olasz, spanyol stb. mozgalmak ellen irányultak.⁷ A restaurációs négyhatalmi rendszer 1815-ben kezdődő szakasza, amelyet formailag helytelenül – a Szent Szövetség időszakának szoktak nevezni, nyilvánvalóan hullámvölgyet hozott nemcsak a forradalmi mozgalmak, hanem általában a progresszív világnézeti és társadalmi-politikai törekvések terén. E szakasz romantikája, minden komplexitását figyelembe véve is alapvetően inkább retrográdnak minősül. Akkor is, ha nem német, hanem más, mondjuk francia kiadásban találkozunk vele, Chateaubriandnál, aki nemcsak a *Génie du Christianisme* (1802) szerzője volt, hanem az „ultrák” külügyminisztere (1823) is, vagy Joseph de Maistre munkásságában.

Mindez messzemenően kihatott a történelem értelmezésére is. Joseph de Maistre, mint publicista, a restaurációs politika igazolását kereste a historizmusban: „Minél többet tanulmányozzák a történelmet – írta, – annál inkább meggyőződnek a politika és vallás szövetségének elháríthatatlan szükségességéről”. Az a historizmus, amelyet Savigny történelmi jogi iskolája és a romantikusok hirdettek, kezdettől fogva politikai élű, retrográd doktrína volt, a forradalom elleni harc szolgálatában. A romantikusok a „történelmi” szemléletet szembeállították a felvilágosodás és a forradalom „racionalizmusával”, amely, szerintük, a történelmileg kialakult, évszázadok óta fennálló intézményeket, tehát a történelmi valóságot, hirtelen és erőszakos változtatással próbálta átalakítani, absztrakt és ahistorikus

² H. BRUNSCHWIG: La crise de l'État prussien. Paris, 1947.

³ R. ARIS: Die Staatslehre Adam Müllers in ihrem Verhältnis zur deutschen Romantik. Tübingen 1929. J. Baxa, Adam Müller. Jena, 1930.

⁴ Hildegard SCHRAEDER: Die dritte Koalition und die Heilige Allianz. Königsberg–Berlin, 1934, 65.

⁵ C. ENDERS: Friedrich Schlegel. Die Quellen seines Wesens und Werdens. Leipzig 1913.

⁶ F. M. BARNARD: Zwischen Aufklärung und politischer Romantik. Eine Studie über Herders sociologisch-politisches Denken. Berlin, 1964.

⁷ D. KOSÁRY: 1815, remarques sur son historiographie. Bp. 1965, kny. Nouvelles Études Historiques.

eszmények jegyében. Ily módon a romantikusok nemcsak kisajátítani próbálták a történelmet, hanem a historizmust egyenesen a forradalom és a ráció elvi kritikájává változtatták.⁸

A gazdasági-társadalmi fejlődés azonban nem állt meg. Nyugaton rohamosan tovább bontakozott a kapitalizmus. De Kelet is elérte a válságba jutott feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet utolsó szakaszát, amely már napirendre tűzte a polgári-nemzeti átalakulást. A politikailag nem közvetlenül exponált szektorokban, a gazdaságtól a művelődésig, a negatív előjelű világnézeti tendenciák alatt is növekedtek az új erők és új igények. S rövidesen olyan új, immár pozitív előjelű, haladó jellegű politikai, nemzeti mozgalmak léptek porondra, amelyek szembefordultak a politikai romantikával és újból a társadalmi és politikai haladás elejtett zászlaját emelték magasra. Elég itt 1830 francia forradalmára, a nyomába lépő olasz, német mozgalmakra, a risorgimento és a német nemzeti liberalizmus vagy a magyar reformkor szereplőire utalnunk. Azok a nemzeti motívumok, amelyeket közben, átmenetileg, az előző szakasz „romantikája” próbált, némi sikerrel, kisajátítani, most az újabb, más előjelű „romantika” törekvéseinek jegyében bontakoztak és módosultak tovább. Minthogy a társadalmi és nemzeti haladás új képviselői sem egészen olyanok voltak, változatlanul, mint egykori elődeik, a felvilágosodás vagy a francia forradalom korában, hiszen ők is magukévá tették és hasznosították, céljaik érdekében, az azóta tovább bővült, megváltozott világkép sok „romantikus” elemét. Innen nézve tehát valóban kimutatható bizonyos mértékű folyamatosság és hasonlóság a romantika két szakasza közt. De ennél, nézetünk szerint, lényegesebb volt az az ellentét, amely szétválasztotta és egymással szembeállította őket. A történetírás, amely az irodalomnál és művészetknél általában közvetlenebbül kapcsolódik a politikai és ideológiai tendenciákhoz, ahhoz az elképzeléshez, amelyet egy-egy társadalmi osztály alkot saját aspirációjáról, jelenéről és egyben múltjáról is, ezt az ellentmondást igen világosan mutatja. Akkor viszont melyik volt a kettő közül az „igazi” romantika?

Ez a kettősség, ez az ellentmondás okozta a „romantika” értékelésében mutatkozó bizonytalanságot, ingadozást. Aki az első szakaszt tartja szem előtt, az, mint Lukács György, nem egészen alap nélkül minősíti a romantikát reakciónak.⁹ Aki viszont a második szakasz nyilvánvalóan haladó törekvéseire figyel, az, nem kevesebb joggal, helytelennek érzi ezt az elmarasztalást és inkább a romantika pozitív értékeit hangsúlyozza. Ezt tette annakidején Sőtér István, úttörő és fontos tanulmányában,¹⁰ amely kiemelte, hogy az 1848-as forradalmat előkészítő reformkor magyar romantikája, amely a „liberális középnemesség nemzeti céljainak irodalmi szolgálatát látta el”, egészen más volt, mint a reakciós német politikai romantika, amelynek eszméit elutasította magától, és így „helytelen csak általánosságban a romantikáról beszélnünk”. Találó szavak! Hadd tegyük hozzá, hogy 1830 előtt a magyar nemesség sem volt még liberális, és hogy az igazi ellentét nem annyira a német és a magyar romantika között, mint inkább mindegyiknek első és második szakasza között jelentkezett. A második szakaszban, 1848 előtt, a magyar nemesség és a német polgárság nemzeti liberális törekvései, tudjuk, nagyon is közel álltak egymáshoz.¹¹

Az ellentmondást Turóczi-Trostler József, majd az ő nyomán az új irodalomtörténeti kézikönyv úgy próbálta feloldani, hogy az ideológiailag különböző két szakasz egységét a közös „romantikus világkép”-ben kereste.¹² Tehát a francia forradalom többféle visszhangjában, abban, hogy változások, félelmek, remények közt, tanácstalanul, ki ilyen, ki olyan irányban próbált biztonságot keresni. Ebben van is némi igazság. De a politikai és ideológiai tendenciák mégsem egyéni bizonytalanságok, hanem olyan társadalmi erők produktumai, amelyek korántsem véletlenül foglalnak állást így vagy úgy. És

⁸V. F. ASZMUSZ: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973, 133–135. A német történetírás fejlődésére: Friedrich ENGEL–JANOSI: The Growth of German Historicism. Baltimore 1944. Marxista tanulmánykötet: Joachim STREISAND (hrsg.): Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichsgründung von Oben. Berlin, 1963.

⁹LUKÁCS György: Az újabb német irodalom története. Bp. 1946; uő: Goethe és kora. Bp. é.n.; és uő: Az ész trónfosztása. Bp. 1954.

¹⁰SÖTÉR István: A magyar romantika. A MTA I. OK VI. 1954. 199–326.

¹¹A „fiatal” olasz, német stb. mozgalmak hasonlóságára: Fernand BALDENSPERGER: Romantisme et Jeune Europe. Revue de la Littérature Comparée 1930.

¹²PÁNDI Pál (szerk.): A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1965. A magyar irodalom története III.

hogy miként foglalnak állást, az nem mellékes, hanem igen lényeges kérdés. A legromantikussabb világbép sem változtat azon, hogy ekkor is a társadalmi és politikai haladás és, a másik oldalon, a retrográd erők mérkőzése folyt. S a periódusok jellegét nagyrészt éppen e küzdelem sorsa, az erőviszonyok alakulása határozza meg. Így tehát addig is, amíg esetleg további eredményekre juthatunk, legalább annyi ajánlatosnak tűnik, hogy világosan megkülönböztessük a „romantika” első és második szakaszának fő tendenciáit. Ha nem így járunk el, és ezt is, azt is, ellenkezőjét is „romantikának” nevezzük, nem igen tudjuk sem a konfúziót elkerülni, sem az egykorú történetírás reális feltételeit megérteni. Egy nemrég megjelent, kétkötetes részletes monográfia,¹³ amely a pozitívizmus szemszögéből próbálja szinte az egész XIX. és XX. századi magyar történetírást áttekinteni, nagyjából így periodizálja a bennünket most érdeklő időszakot: az 1830-as évekig a nemesi romantika (Horvát István) dominál; ezt az 1830-as évek elején megtámadja és legyőzi az új iskola, amelynek tagjai ugyancsak nemesek (Bajza József stb.), és mint a francia romantikus történetírók követői, ugyancsak romantikusok, 1849 után viszont ez utóbbi irányzat gyengülni kezd, és vele szemben megint a nemesi romantika kezd új erőre kapni. A furcsa benyomást nyilvánvalóan a romantika fogalmának többértelműsége okozta itt. Maga a periodizálás ugyanis mindjárt helyesnek tűnik, ha arról beszélünk, hogy a nemesi feudális nacionalizmus történetfelfogását az 1830-as évek elején legyőzte a haladó, liberális nemzeti iskola, de az 1849-i vereség után a nemesség kezdett újra behátrálni a saját, dicsőnek hitt feudális múltja iránti nosztalgiába.

Magyarországon a jakobinus vezetők kivégzését (1795) három és fél évtizedes politikai és ideológiai hullámvölgy követte. A nemesség, amelynek bizonyos elemei korábban a felvilágosodással szimpatizáltak, most megriadt a francia forradalomtól és a társadalmi haladás ellen kész volt hagyományos ellenfelével, a Habsburg udvarral is összefogni. Igaz, e szövetség nem volt súrlódásmentes, de a kritikus pillanatokban, külső – francia – és belső – társadalmi – veszély esetén, mégis megfelelően működött. A magyar nemesség ideológiája lényegében véve nem a német típusú politikai romantikából táplálkozott, amelynek csak elvétve volt rá némi hatása, hanem saját feudális nacionalizmusából.¹⁴ Nacionalizmusról beszélünk, mivel forradalom-ellenességét a nemesség hangsúlyozottan, öntudatosan nemzeti, sőt nacionalista ideológiával vegyítette. Folytatta, sőt áthangolva tovább is fejlesztette a nemesi felvilágosodás nemzeti nyelvi és irodalmi programját, hiszen az magában véve, a társadalmi haladás gondolatától elszakítva, nem veszélyeztette a kiváltságokat és megfelelt a nemesség erősödő öntudatának. És feudális nacionalizmusról beszélünk, mivel a nemesség kizárólag önmagát tekintette nemzetnek és minden erővel védelmezte kiváltságait. Ez maradt a nemesség ideológiája akkor is, midőn 1815 után, a francia külső veszély megszűntével kiélezedett konfliktusa a Habsburg-kormányzattal. Ennek során Bécs először abszolutista módszerekkel, a rendi országgyűlés kikapcsolásával igyekezett a nemesség politikai befolyását visszaszorítani. A nemesség azonban 1823 körül a nemzetközi erőviszonyok változását, az ún. szentszövetségi rendszer megingását sikeresen felhasználta arra, hogy visszaszerezze korábbi pozícióját. Ellenzéki mozgalmával nem a feudális rendszert akarta megváltoztatni. Ellenkezőleg: „körülbástyázni” igyekezett a feudális alkotmányt. Feudalizmusa lehetővé tette számára a romantika „első” tendenciája bizonyos elemeinek adaptálását, de ezeket az elemeket nem a „Szent Szövetség” védelmére, hanem ellenkezőleg: saját feudális ellenzékiessége érdekében használta fel, amelynek nagy visszhangja lett az egykorú irodalomban.¹⁵ E mozgalom feudális jellege oly nyilvánvaló volt, hogy 1825-ben a bécsi udvar részben éppen azért volt hajlandó a magyar országgyűlést ismét összehívni, mivel Metternich rájött, hogy a magyar rendek feudális alkotmányát az új helyzetben már inkább szövetségeseinek tekintheti. Ha akadtak itthon kevesek, akik ettől a nemesi ellenzéktől valami korszerűbb tendenciát reméltek, azoknak csalódnok kellett. Egyének ugyanis, kivételként, önmagukban, továbbjuthattak már ekkor is. Gr. Széchenyi István, aki röviddel utóbb a liberális reform kezdeményezője lett, egyelőre csak bizalmas naplójegyzeteiben ítélte el gúnyos szavakkal a német politikai romantikát, Adam Müllert, sőt Chateaubriand-t is, akivel személyesen

¹³ R. VÁRKONYI Ágnes: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973.

¹⁴ A „feudális nacionalizmus” elemzésére: KOSÁRY Domokos: Napóleon és Magyarország. Száz 1971., főleg: 582–583.

¹⁵ A magyar irodalomtörténetírás rendszerint 1825–1841, illetve, bővebben, 1817–1848 közé helyezi el a romantika korát.

megismerkedett, s ezzel szemben részint a felvilágosodás hagyományait, részint Byron romantikáját követte, amely a „despotákkal” és szolgálkival szemben már ekkor a második szakasz romantikáját képviselte, hiszen Anglia egy ütemmel megelőzte a kontinenst. Széchenyi, mint naplójából tudjuk, szimpatizált a görög és olasz szabadságmozgalmakkal meg az orosz dekabristákkal, és élesen bírálta saját kiváltságos honfitársai szűkkeblűségét.¹⁶ Kölcsey Ferenc, a költő, és utóbb ugyancsak a liberális reformpolitikuskok egyike, úgy tűnik, szintén korán túljutott saját társadalmi osztálya, a nemesség feudális korlátain. Igaz: irodalmi téren a német romantika esztétikai nézetei segítségével utasította el a francia klasszicizmust, de ugyanakkor Rousseau és a felvilágosodás hagyományainak folytatójaként elfordult a német romantika reakciós jelenségeitől (*Nemzeti hagyományok*, 1826).¹⁷ Ezek azonban, ismételjük, egyelőre csak egyedi, kivételes esetek. A feudális rendszerrel szembeforduló, a nemesi nacionalizmuson túlhaladó, tényleges politikai mozgalom felbukkanásáról és folyamatos erősödéséről csak az 1830 körüli időktől kezdve beszélhetünk. Innen kell a reformkor kezdetét is számitanunk, hiszen a nemesi, kiváltságos nemzeti rendi önrendelkezésének igénye, hagyományos, feudális változatban, már jóval korábban, akkor is igen határozottan jelentkezett, midőn polgári jellegű reformokról még egyáltalán semmi szó nem eshetett. Az antifeudális, polgári és a nemzeti momentumnak az az összekapcsolása, amely először, rövid időre és még szűk körben, a magyar jakobinusok programjában bukkant fel 1795 előtt, most a liberális nemesi reformellenzék megszületésével került újra, tartósan napirendre. A fordulat feltételeit alapvetően a gazdasági-társadalmi viszonyok változása teremtette meg. A nemességet a feudális rendszer növekvő belső válsága kezdte lassan a polgári fejlődés irányába, a nyugati polgári államok mintaképei felé tolni. Abba viszont, hogy e hosszabb, belső folyamat következményei politikai síkon éppen 1830 után kezdtek felbukkanni, revelálódni, belejátszott a nemzetközi viszonyok változása, az európai forradalmi mozgalmak kihatása is.

A magyar történetírás helyzetét tehát a romantika „első” szakaszában alapvetően az 1795–1830 közötti politikai és ideológiai hullámvölgy és azon belül is főleg a nemesség magatartása befolyásolta. És ha e történetírást nem is kell egészen lebecsülnünk, főleg ha Kelet–Közép-Európa más országainak színvonalával vetjük össze, mégis azt kell mondanunk, hogy ha voltak bizonyos hasznos eredményei, azok inkább az általános visszaesés ellenére születtek. Az az elég részletes tanulmány,¹⁸ amely harmincöt évvel ezelőtt elsőnek foglalta össze a magyar történetírás ez időbeli történetét, szintén hangsúlyozta már azt a lemaradást, amely ezekben az évtizedekben bekövetkezett. De még nem ismerte fel ennek valódi társadalmi és politikai indítékait. Nem mutatott rá a nemesség visszahátrálására a társadalmi haladás gondolatától, a Habsburgokkal kötött szövetségére a forradalmi Franciaország ellen, majd pedig ellenzéki mozgalmának változatlanul feudális jellegére. Sőt helyenként azt a benyomást kelti, mintha nem a reakciós tendencia előretörését, hanem a felvilágosodást okolná a hanyatlásért.

A valóságban persze főleg a feudális nacionalizmus kihatásaiból tudjuk a történetírás egykorú nehézségeit megérteni. Elég itt néhány fő jelenséget sorra vennünk. Az egyik a régi jezsuita történeti iskola hatásának bizonyos folytatódása volt. A másik, még fontosabb, a felvilágosult történetírás sokat ígérő, új iskolájának széthullása, felbomlása, még a kiteljesedés előtt. Majd pedig a nemesség azon tendenciájának érvényesülése, hogy a múltban mindenáron, dilettáns és megalapozatlan írásokban is, saját dicsőségét és elképzelt őseit keresse.

A jezsuita történeti iskola, amely a XVII. század vége óta folytatott adatgyűjtés eredményeként több száz kötetes, kéziratot forrásbázist hozott létre, majd annak publikálását és feldolgozását is elkezdte, elvileg 1773-ban, a rend feloszlatakor lezárult. A valóságban azonban átvészelt a felvilágosodás fő időszakát, és folytatódott, nemcsak nagy hatásában, hanem egy ideig még az utolsó nemzedék tényleges működésében is. Új, nagy művei már nem születtek, de a két, már korábban elkezdett, nagy összefoglaló utolsó kötetei időszakunkban jelentek meg. Az egyik Pray György (1723–1801) műve volt Magyarország történetéről, amely több szakaszban, más-más cím alatt, már

¹⁶ D. KOSÁRY: Széchenyi in *Recent Western Literature*. Bp. 1963. kny. Acta Historica 1963. 256–278., ahol a korábbi irodalom is idézve van.

¹⁷ SÖTÉR, I.: i. m. (1954), 210.

¹⁸ LÉKAI Lajos: A magyar történetírás, 1790–1830. Bp. 1942. Azóta rövid áttekintés: KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1954. 589–596.

1761-től kezdett megjelenni, és amelynek utolsó három kötete, a XVI. század közepétől 1780-ig, a szerző halála évében látott napvilágot (*Historia regum Hungariae*, 1801). Pray a jezsuita iskola legjobb történetírója volt, aki már korszerű kútfőkritikát alkalmazott, és akinek munkáit ma is idézni szoktuk.¹⁹ Felfogása azonban végig rendi, feudális és egyházi maradt. A nemesi múltat dicsőnek, olyanak mutatta be, ahogy az nemesi kortársai szemléletének, óhajának megfelelt. A másik nevezetes összefoglaló, Katona István (1732–1811) tollából, pusztá terjedelménél fogva még impozánsabbnak tűnik, hiszen ez a *Historia critica* 1779–1817 közt 42 kötetben látott napvilágot. Színvonalban azonban elmaradt Pray munkája mögött, szakmai kritikája jóval fejletlenebb volt, szövege pedig a sok beiktatott forrásszöveg miatt nehezebben áttekinthető, szerkezetileg is széteső.²⁰ Katona felfogását, amely még retrográdabb volt, mint Prayé, jellemzően mutatták 1790 körül közzétett, klerikális röpiratai is.

A jezsuita iskola időszakunkban részint feudális, nemesi, konzervatív szemléletével hatott. Klerikalizmusával kevésbé, hiszen a nemesség, ha a francia-ellenes propagandához szívesen fel is használta az egyházak tagjait, alapjában véve inkább tovább laicizálódott a reakció évtizedeiben is. Jelentős mértékben hatottak továbbá a jezsuita történeti munkák azáltal, hogy időszakunkban nagyrészt belőlük kivonatolták azokat a rövidebb, latin nyelvű tankönyveket, kompendiumokat, amelyek a dinasztikus, feudális politikai történet száraz adathalmazának elismérlésével gondoskodtak arról, hogy a fiatal nemzedék a megszokottal, hagyományossal, és ne valami újjal és gyanússal ismerkedjék meg tanulmányai során. Említsünk csak egyet a sok közül: Spányik Glicér piarista tanár kompendiumát (1816), amely utóbb kibővítve is napvilágot látott (1820), bár ekkor sem lett más, mint Prayból kivonatolt adatok halmaza, elmaradt és Habsburg-párti felfogásban.²¹

Még jellemzőbb volt a sorsa annak a felvilágosult történeti iskolának, amely hivatva lett volna a jezsuita helyébe lépni. Sőt tulajdonképpen csak egy tendencia kezdeteiről beszélhetünk, amely az új helyzetben nem is tudott igazi iskolává kibontakozni.

A politikai romantika, mint láttuk, igyekezett a historizmust kisajátítani, és „történetietlenséggel” vádolta ellenfelét, a felvilágosodást.²² A valóságban azonban a felvilágosodás nemcsak a ráció és az érzelem világában nyitott az ember előtt nagyobb távlatot, hanem a múlt iránt is jobban felkeltette a figyelmet. Az persze kétségtelen, hogy a historizmus bizonyos változatai a XIX. század elején félig feudális, félig polgári bázison alakultak tovább, részben adaptálódva a romantika „első” szakának tendenciáihoz. De a történelmi fejlődés iránti érdeklődés jelenségei, az újabb kutatások szerint, „nem egyedül és nem is elsősorban ezekre mutatnak vissza”, hanem bizonyos fokig éppen a felvilágosodás időszakának korábbi, pozitívabb kezdeményezéseire.²³ Olyan motívum folytatódott, bővült itt tehát tovább, amely már előzőleg megindult. Mi már mondhatjuk, utólag, hogy a felvilágosult történetírás, ahol ilyen valóban kibontakozhatott, hajlamos volt a társadalmi folyamatok kissé mechanikus, ciklikus értelmezésére, az egyének történeti szerepének eltűzésára, és arra, hogy a jelenségeket túl egyszerűen, egyéni akciókból, olykor katasztrófákból magyarázza. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a korábbi, barokk, vallásos történelemszemlélethez képest a felvilágosodás nem visszaesést, hanem, ellenkezőleg, előrelépést hozott. A korábbi felfogás ugyanis még sokkal „történetietlenebb” volt. Az okok, hatások kérdése, amelyre a felvilágosodás legalább valahogy felelni próbált, korábban ily tudatosan fel sem merült. A történeti szereplők, ha elrajzoltan is, most kezdtek emberként és nem barokk színpadi hősként mozogni. A felvilágosult történetírás a régebbi, vallásos szemléletű, szűk medrű, pusztán eseménytörténeti, krónikás elbeszélés helyett szélesebb körben akart a múlttól képet adni, azt vizsgálva, hogy mi segítette vagy gátolta azt, amit ő, elsőként, már egyetemes emberi haladásnak tekintett. A felvilágosult polgárok, sőt részben, keleten, a felvilágosult nemesek is, a korábbinál jóval

¹⁹ LISCHERONG Gáspár: Pray György élete és munkái. Bp. 1937.

²⁰ KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. s.a.

²¹ Compendium historiae regni Hungariae. I–II. Pesthini 1816; és uő, *Historia pragmatica regni Hungariae*. Pesthini 1820; vö. SZABÓ László: Spányik Mihály Glicér. Kalazantinum VII. Kolozsvár 1901–1902.

²² Eduard FUETER: *Geschichte der neueren Historiographie*. München, 1911. A „történetietlenséget” cáfolja Alfred COBBAN: *In Search of Humanity: The Role of the Enlightenment in Modern History* New York, 1960.

²³ ELEKES Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Bp. 1975. 78–79.

szélesebb mezőt láttak meg a történelemből, olyat amelyben a dinasztiai és feudális urak fegyverésén túl már helyet kapnak a gazdaság, ipar, kereskedelem, a művelődés problémái is. Berzeviczy Gergely, a felvilágosult nemes, jeles közgazdász és antifeudális reformpolitikus, azon kevesek egyike, akik 1795 után is hívek maradtak a társadalmi haladás ügyéhez, e szellemben bírálta, elégedetlenül, a XIX. század küszöbén a magyar historikusokat: „Történetíróink nem annyira az országnak, mint a királyoknak történetét, azok örökösödését, vizályait, háborúit, szereményeit és a főbb családok sorsát beszélik el. De hogy minő volt az ország belső állapota, melyek voltak a nép jólétének vagy nyomorának okai, miként alakult a lakosok osztályainak egymáshoz való viszonya, . . . ezekről alig emlékeznek meg”.²⁴

Mint előbb Nyugat-Európa országaiban, Magyarországon is többé-kevésbé politikai jellegű írárok törtek utat a felvilágosodás műltszemléletének.²⁵ Először, az 1760-as évektől kezdve, a felvilágosult abszolutizmus híveinek munkái vittek ily szerepet. Még fontosabbak voltak azonban e vonatkozásban azok a röpiratok, amelyekben az 1790-es évek elején Hajnóczy József, utóbb a magyar jakobinus mozgalom egyik vezetője fogalmazta meg antifeudális reformjavaslatait, s az eljövendő, polgári nemzeti állam első programvázlatát. Hajnóczy, mint tudjuk, maga is foglalkozott jogtörténeti kutatásokkal, és elsőnek készült a magyarországi parasztság történetét megírni.²⁶ Mire azonban az előkészítő szakasz után a szakszerű történeti munkákra került volna sor, bekövetkezett a vereség. Hajnóczyt kivégezték. A felvilágosult történeti iskola pedig igazi kifejlődése előtt széthullt. A leszűkült lehetőségekkel való küszködés, megtorpanás, vagy átigazodás új áramlatokhoz: ez lett a sorsa, sokféle változtatban, azoknak, akik ebben az irányban kezdtek volt el újtukat.

A felvilágosult történetkutatás intézményes megszervezésének programját még 1791-ben Hajnóczy barátja, Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész, kamarai tisztviselő dolgozta ki.²⁷ Történelmi társaság, mellette könyvtár és középkori oklevelek, valamint későbbi, elbeszélő kútfők szövegeit tartalmazó, nagy, központi gyűjtemény felállítását javasolta. Ez persze most már nem valósulhatott meg így, de Kovachichnak nagy kitartással és szorgalommal sikerült a gyűjtő munkát folytatnia, sőt utóbb, 1810–1815 között fiával²⁸ az ország különböző részein őrzött levéltárakat bejárnia. És bár nagyszabású forráskiadási terveinek is csak egy kis részét tudta megvalósítani, mégis nevéhez fűződik, ez időből, néhány máig használatos publikáció. A Corpus Jurisból kimaradt régi törvények, országgyűlési végzések gyűjteményét (*Vestigia comitorum*), amelyet még 1790-ben, felvilágosult szellemben tett közzé, három *Supplementummal* egészítette ki (1789–1801). Elindított, kisebb elbeszélő források közzétételére, egy sorozatot, amelyből azonban csak az első két kötetet sikerült kiadnia (*Scriptores rerum Hungaricarum minores*, 1798), és kiadott XIV–XV. századi formuláriumokat (*Formulae solennes styli*, 1799). Ennyit is, szívós energiával, azért sikerült megvalósítania, mert a szorosan vett szakmai munkán, a forrásokkal való szorgalmas foglalkozáson kívül, amelyhez a nemesség már a jezsuita időkben hozzászózott, ideológiailag feltűnőbb megnyilatkozással nem exponálta magát. Kovachich, forrásgyűjtő tevékenységével, a külföldi, főleg német szakmai körökben is bizonyos nevet szerzett magának. Személyes kapcsolatban állt, mások közt, Johannes von Müller svájci történésszel, aki a volt jakobinus Batsányi Jánosnak is barátja volt, sőt a Grimm testvérekkel is, akiknek a magyarországi német emlékek felkutatásával tett szolgálatot.

A külföldi, főleg német egyetemek közül, amelyeken magyar fiatalok tanultak, a felvilágosult gazdasági és politikai eszmék és a történelemszemlélet terén főleg Göttingen, tehát Schlözer, Gatterer,

²⁴G. BERZEVICZY: De conditione et indole rusticorum in Hungaria. Magyar fordításban közli GAAL Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp. 1902.

²⁵A. COBBAN: i. m. 105. sk.

²⁶BÓNIS György: Hajnóczy József. Bp. 1954.

²⁷V. WINDISCH Éva: Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején. LK 1966, 63–112; és uő: Kovachich Márton György és a magyar tudomány-szervezés első kísérletei. Száz 1968. 90–144.

²⁸A fiú: Kovachich József Miklós apja nyomdokain haladva folytatta a régi törvények összegyűjtését és kiadását: Monumenta veteris legislationis Hungariae. I–II. Claudiopoli 1815; Lectiones variantes decretorum comitialium. Pestini 1816; Sylloge decretorum comitialium inlyti regni Hungariae. I–II. Pestini 1818. Vö. WERTHEIMER Ede: Kovachich József Miklós életéhez. Száz 1894. 169–171.

Beckmann, Heeren egyeteme nyújtott sok ösztönzést.²⁹ Az új történelmi iskola kibontakoztatását nagyrészt olyan fiataloktól lehetett várni, akik, Berzeviczyhez és másokhoz hasonlóan, itt végezték tanulmányaikat. Érdemes néhányuk további sorsának alakulását megfigyelni.

A szepességi, késmárki származású Schwartner Márton (1759–1823) hazatérve még a fordulat előtt, fiatalon megkapta a pesti egyetem oklevéltani tanszékét. Tankönyve, amelyet Gruber bécsi oklevéltana nyomán Gatterer rendszere szerint készített³⁰ és amely most jelent meg második, bővített kiadásban (1802), ügyes, tájékozott munka volt, ha a hazai okleveles anyagot nem is tárgyalhatta meg részletesen. Ugyancsak tartalmazott bizonyos történelmi mozzanatokot Schlözer módszerével készült, úttörő és nevezetes munkája Magyarország statisztikájáról (1798, 1809), amelyért ma is a hazai statisztika tulajdonképpeni megalapítójának tekintjük.³¹ Utolsó tanulmánya, a középkori telepítésekkel kapcsolatos soltészségek szervezetéről, szakmai alaposágával válik ki az egykorú irodalomból.³² Közben azonban egyre súlyosabbá vált helyzete. Felvilágosult, kritikus szelleme miatt, amely kisebb szakmai megjegyzéseiből is kitűnt, mind a kormányzat, mind a nemesség ellenfélként kezelte. A feudális nacionalizmus oldaláról volt hallgatóinak egyike, a nála lényegesen gyengébb színvonalú Horvát István intézett ellene sorozatos támadásokat. Módszere az volt, hogy Schwartner statisztikájának kiemelte egy-egy rövid megállapítását, azt minden alap nélkül nemzeti sérelemnek nyilvánította és azután hosszan cáfolta. Így megbotránkozva azon, hogy Schwartner a magyar nyelv középkori háttérbe szorulásáról mer beszélni, külön könyvet írt az ellenkezőnek bizonyítására.³³ Oklevéltanát is „nemzeti” szempontból támadta meg, tizenhét évvel a második kiadás megjelenése után.³⁴ Horvát e kíméletlen támadásai, amelyekkel volt tanárát sikerült elhallgattatnia, látszólag csak a „nemzeti” ügy nevében irányultak a német műveltségű, latinul, németül, és nem magyarul publikáló szerzők ellen. Alapjában véve azonban, ezen túlmenően, a polgári felvilágosodást is üldözték a nemesi feudális nacionalizmus nevében.

Az ugyancsak szepességi, evangélikus polgár családból származó, jóval fiatalabb Engel János Keresztély (1770–1814) Göttingában, mint utóbb is szívesen emlegette, Feder, Heyne, Gatterer, és főleg Schlözer tanítványa volt, akivel jó ideig levelezésben is maradt. Heerennel is megismerkedett. Visszatérve (1891) Bécsben, az erdélyi udvari kancellárián talált hivatali alkalmazást, amelynek teendői mellett írta tudományos munkáit, fáradhatatlanul, szinte lázas sietséggel, mintha érezte volna, hogy nem lesz hosszú életű. A Schlözer-iskola nyomain haladt egyrészt abban, hogy elfogadta a magyarok finnugor rokonságát (1791), amelyet a nemesi közvélemény akkor még zömmel teljesen elutasított magától, másrészt pedig abban is, hogy érdeklődése a tulajdonképpeni Magyarországon túlmenően széles körben kiterjedt Kelet-Európára, a szomszédos népekre is. Külön megírta Galícia történetét (1792),³⁵ állást foglalt az akkoriban már vitatni kezdett dáko-román kontinuitás elméletének bizonyos módosítása mellett (1794),³⁶ feldolgozta Ukrajna múltját (1796),³⁷ a hallei egyetemes történet számára pedig Dalmácia, Bosznia, Szerbia, a román fejedelemségek, Bulgária történetét. S ha a források akkori feltártsága mellett mindezt nehéz is volt megfelelően formába öntenie, mindig a magyarok és szomszédaik kölcsönös megbecsülését és megértését hirdette.³⁸

²⁹ LÉKAI L.: i. m. 170. BLEYER Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Bp. 1910.

³⁰ *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*. Pestini 1790, 1802². Vö. LUKCSICS Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém 1914.

³¹ *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest 1789; 1809.

³² *Die scultetiis per Hungariam quondam obviis*. Buda 1815.

³³ Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmezések a nemzeti nyelv ügyében. Pest 1815. Horvát más bírálati a Tudományos Gyűjtemény hasábjain (1817) láttak napvilágot; vö. LÉKAI L.: i. m. 63–64.

³⁴ *TudGyűjt* 1819. A könyv magyar átdolgozását, bővebb hazai anyaggal, már Perger János ügyvéd végezte el: Bevezetés a diplomatikába, vagyis az oklevél esméret tudományába. Pest, 1821.

³⁵ *Geschichte von Halitsch und Wladimir*. Wien, 1792.

³⁶ *Commentatio de expeditionibus Traiani*. 1794.

³⁷ *Geschichte der Ukraine*. Halle, 1796.

³⁸ A szerbekkel kapcsolatban írta például: „Freundschaft, Bruderliebe und Bürger-Sinn muss die Ungern mit ihr, muss alle verschiedene Nationen in den ungrischen Erbländern zu einem harmonischen Ganzen verbinden”.

Engel ambíciója az volt, hogy a felvilágosult kritikát összefoglaló művekben, a magyar történet egészén érvényesítse. Hamar rájött azonban arra, hogy ehhez új, további anyaggyűjtést is kell végeznie, és hogy ő egyelőre csak előkészítheti egy „magyar Gibbon” eljövendő szintézisét. Első, négy kötetes összefoglalója ezért még sokban előmunkát jellegű volt, amely kisebb-nagyobb forrásokat is közölt.³⁹ E máig használt, jelentős munkát, amelyet hazájának ajánlott, egy Dubrovnikról szóló kötet⁴⁰ és egy forrásgyűjtemény⁴¹ után egy másik, újabb, folyamatosabb elbeszélést nyújtó összefoglalás követte Magyarország történetéről.⁴²

Engel a magyar történelmet felvilágosult, többé-kevésbé polgári jellegű és érezhetően protestáns ízü kritikával nézte, és az egyetemes emberi fejlődés egy részének fogta fel. Ahol módja volt rá, kitért a kereskedelem, hajózás, az iskolák, a művelődés kérdéseire is. A magyar rendiség történeti szerepét, talán a felvilágosult nemesek törekvéseire emlékezve, bizonyos megértéssel, sőt szimpátiával ábrázolta, de alapvetően a Habsburg birodalom szemszögéből nézte a politika történetét és így elítélt minden olyan megmozdulást, amely e birodalom ellen irányult. Engel felfogása tehát a magyar feudális nacionalizmustól lényeges kérdésekben különbözött. Munkássága azért nem váltott ki mégsem viharokat, mivel arra az időszakra esett, midőn lényegében véve még fennállt a nemesség és a Habsburgok kompromisszuma, és mivel az országon kívül, Bécsben talált teret magának. Ettől függetlenül Engel, mint levelezése mutatja, a hazai tudományos körök egy részével elég szoros kapcsolatban állt.⁴³ Ugyanakkor viszont sok baja volt az osztrák cenzúrával is, főleg a magyar rendiség iránt mutatott megértése miatt. Engel szintéziseiben olyan irányzatot képviselt, amely kedvező visszhangra, lelkes közönségre az adott helyzetben sehol sem számíthatott. S ha tartózkodását, helyenként csak az adatokra szorító, száraz stílusát, a kínáló, bővebb kommentárok nem egyszer feltűnő kerülését tekintjük, az a benyomásunk támad, hogy ebben a közegben, ily nehézségek között Engel maga is visszafogta mondanivalóját, lefékeződött és alapjában véve nem tudta saját formáját kifutni.

Mindez azonban még mindig soknak tűnik, ha egy másik, ugyancsak Göttingában tanult történelemszere, Budai Ézsaiásra (1766–1841) gondolunk. Budai, aki hazatérve a debreceni református kollégium tanára lett, Göttingából főleg az antik, klasszikus irodalom csodálatát hozta magával, Heyne hatása alatt, akivel továbbra is levelezésben állt.⁴⁴ Klasszika filológiai tevékenysége azonban, amely politikailag exponáltabb kérdésekben nem kívánt tőle pozitív állásfoglalást, nem takarhatja el azt a tényt, hogy történelemszere a felvilágosodás követelményeit, ha elsajátította, itthon sietve félretette, és alkalmazkodott az adott feltételekhez, a feudális nacionalizmushoz, és a helyi kálvinista ortodoxiához. Pedig történelemszere is fellépett. Magyarország történetéről közzétett, három részes munkája,⁴⁵ amelyet, önálló kutatások híján, részint a kiadott irodalom, így a katolikus Pray és mások munkái nyomán, részint pedig, úgy látszik az ortodox egyházi szellemű Sinay Miklós egykori kollégiumi tanár és református püspök kéziratának felhasználásával írt, tulajdonképpen az első, komolyabb igényű,

³⁹ Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I–IV. Halle, 1797–1804.

⁴⁰ Geschichte des Freistaates Ragusa. Wien, 1807.

⁴¹ Monumenta Ungrica. Vindobonae, 1809.

⁴² Geschichte des Ungrischen Reichs. I–II. Wien, 1813–1814.

⁴³ Kubinyi Ágoston: Engel János Keresztély levelezéséből. ÚjMűs V. 1855, II. Ludwig v. THALLÓCZY: Johann Christian Engel und seine Korrespondenz, 1770–1814. Ungarische Rundschau 1915, 247–385, és kny. München–Leipzig 1915. Fritz VALJAVEC: Johann Christian von Engel's Briefe an den Grafen Franz Széchényi. Neue Heimatblätter II. 1937. 119. LÉKAI L.: i. m. 16–26.

⁴⁴ PÉCZELY József: Emlékbeszéd Budai Ézsaiás t.t.tag felett. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. 1840–1842. BORZSÁK István: Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. Bp. 1955.; ez utóbbi (117–118) indokolatlanul próbálja Budai konzervativizmusát kétségbevonni. BÍRÓ Sándor: Történelemtanításunk a XVIII–XIX. században. Bp. 1960, 121. ugyancsak alaptalanul gondolta, hogy Budainak csak nyomtatott szövege volt „reakciós, feudális történetírás”, az előadásairól készült diákjegyzetek viszont haladóbb szellemet tükröznek. Újabbán ÁRVAYNÉ RÉNYI Zsuzsa: Adatok a felvilágosult történelemszemlélet magyarországi térnyeréséhez (s.a.) konkrét szövegkritikai vizsgálattal megállapította, hogy ily eltérésről nem beszélhetünk.

⁴⁵ Magyarország históriája. I–III. Debrecen, 1805–1813. Pest 1833.

magyar nyelvű történelmi tankönyvnek, vagyis e téren úttörőnek tekinthető. Mondanivalójában azonban ez a szokványos, száraz eseménytörténet, amely a racionális kritikát rendszerint csak korábbi protestáns szerzők nyomán, olyan eldőlő kérdésekben alkalmazza, mint például a Szilveszter-bulla hitelességének ügye, igen távol van attól, hogy úttörő legyen. A könyv protestáns jellege főként a reformáció, valamint Bocskai István és Bethlen Gábor, a XVII. századi erdélyi politika valamint bővebb tárgyalásában mutatkozik meg. Egyébként a színtelenségig óvatos, konzervatív, Werbőczy Tripartitumát dicséri, a Habsburgok iránt messzemenően lojális. Az adott helyzetben persze kétségtelenül nehéz lett volna másként írnia. De abban például, hogy II. Rákóczi Ferencet hiábavaló dicsővéssel vádolta meg, vagy hogy általában a fennálló nyugalom mindenkor megzavarói ellen foglalt állást, már kifejeződött saját véleménye is. A könyv az adott időszak politikai és ideológiai hátrálásának jegeit viselte magán, objektív és szubjektív okokból egyaránt. S ilyen körülmények közt hasznosabb lépést tett a szerző akkor, midőn előzőleg kiadta bátyja, Budai Ferenc református lelkész úttörő jellegű, magyar történelmi életrajzi lexikonát, amely, ugyancsak Sinay kéziratanyagára alapján, legalább sok adatot tartalmazott,⁴⁶ főleg a XV–XVI. századot illetően. Ebben a légkörben annak sem volt jelentősége már, ha Szilágyi Ferenc (1762–1828) kolozsvári református kollégiumi tanár, az ókornál félbehagyott egyetemes történelmi tankönyvében⁴⁷ büszkén emlegette, hogy egykor, Göttingában, Schützertől tanulta „chronologico-ethnographica” módszerét. Hiszen ezen csak olyan technikai eljárás értett, amely tradicionális felfogásán mit sem változtatott.

Hozhatnánk még más példákat is. Belpay György Alajosét (1765–1809) Pozsonyból, aki 1790-ben még antifeudális röpiratban támadta a nemesek egyeduralmát,⁴⁸ most viszont, mint a helyi akadémia tanára, egykori demokratizmusát félretéve szokványos, konzervatív tankönyvet írt különböző szerzők nyomán.⁴⁹ Bizonyos konklúziókat azonban már az eddigiekből is levonhatunk. Az egyik az, hogy a magyar felvilágosult történelmi iskola megtorpanása vagy csődje nem azért következett be, mivel egy másik, újabb, erőteljes iskola követelte helyét. A politikai és ideológiai hátrálás Magyarországon nem a német politikai romantika, hanem a régi, hazai feudális nemesi – illetve ortodox egyházi – felfogás újra felerősödő hagyományai felé történt. Kazinczy Ferenc (1759–1831) az író és volt „jakobinus”, aki hét évi fogság után maga is visszahátrált saját társadalmi osztálya: a nemesség feudális nacionalizmusához,⁵⁰ és így vívta meg irodalmi harcait a magyar nyelvújításért, végig elutasította magától a német romantikát. Novalist, Schlegelt „Schönschwätzernek” nevezte és kitartott a klasszicizmus mellett. Ez áll Zrínyiről, Martinuzziról stb. készült későbbi portré-vázlataira is, amelyek egyébként kezdeményező szerepet vittek akkoriban a magyar nyelvű történelmi életrajzírás terén.⁵¹

A romantika „első” szakaszának bizonyos motívumai a magyar történetírásban csak némi késéssel, a feudális nacionalizmus második szakaszában kezdtek felbukkanni. Akkor, midőn a francia háborúk befejeztével felbomlott a nemesség és a Habsburgok együttműködése. E motívumok tehát Magyarországon inkább a feudális ellenzék küzdelmeinek és nem a „szent szövetségi” szellemnek álltak szolgálatában. Közben azonban a szakszerű történetírás nagymértékben dezorganizálódott. Különböző szerzők hiába emlegették olykor, mintaképpént, Gibbon, Robertson, vagy akár Johannes von Müller műveit.⁵² Miután a lényeges kérdésekről nem tudtak újat mondani, többé-kevésbé hasznos munkát nagyrészt csak kisebb-nagyobb források – egyébként mindentől függetlenül szükséges – publikációjával végezhettek. De, megfelelő központok híján, azzal sem szervezetteren. Igaz, gr. Széchényi Ferenc, aki, kivételként, a felvilágosult politika válságából valóban a német vallásos romantikába menekült,

⁴⁶ Magyar ország polgári históriájára való lexikon. I–III. Nagyvárad, 1804–1805. Pest, 1866. Vö. RÉVÉSZ Kálmán: Budai Ferenc és a Polgári Lexikon. ItK 1895., RÉVÉSZ Imre: Sinay Miklós és kora. Bp. 1959.

⁴⁷ *Historia universa politica in subsidium praelectionum concinnata.* Claudiopoli, 1816.

⁴⁸ KOSÁRY D.: i. m. (1954), 321–322. Vö. DECSY József: Belpay György Alajos. Bp. 1932.

⁴⁹ *Historia regni Hungariae e probatissimis scriptoribus synoptice deducta.* Posonii, 1804. Előzőleg külön művelődéstörténelmi összefoglalással is megpróbálkozott: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria.* Posonii, 1799.

⁵⁰ KOSÁRY D.: i. m. (1971), 590–596.

⁵¹ VÁCZY János: Kazonczy történetírói működése. BpSzle 144. köt. 1910. 370–407.

⁵² Robertson Amerika-történetét magyarra is lefordította Tanárki János nagykovácsi orvos (1807–1809).

1802-ben megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot, és vele a nemzeti könyvtárat is. De ekörül eleinte csak kevesen csoportosultak.⁵³ Erdélyben a „történetkedvelő” társaságot szervező Aranka György köre tett közzé történeti jellegű szövegeket.⁵⁴ Alapjában véve azonban a történészek tevékenysége szétszórta, szinte atomizálva folyt. Annyival is inkább, mivel a késő feudális társadalom amúgy is erősen széttagolódott, részint különböző felekezetek, részint pedig a régi ország határain belül sorra ébredező, különböző nemzetiségek szerint.⁵⁵

A nemesség, ha a múltba nézett, önmagát kereste. Jó esetben úgy, hogy helyi nemesi szerzők egy-egy megye – nemesi önkormányzati egység, – illetve, azon belül az ismertebb nemesi családok történetét jegyezték fel, nemegyszer érdekes és jellemző részletekkel,⁵⁶ genealógiákat készítettek,⁵⁷ vagy anekdotákat gyűjtöttek össze. Kevésbé jó esetben úgy, hogy a nemesség múlt előadásától saját „ősi dicsőségének” magasztalását, jelen óhajainak igazolását várta. A feudális nacionalizmusba hátrált nemesség erősen hajlott ez utóbbira. Nem a történeti szakszerűség, a hitelesség érdekelte, hanem az, hogy amit hall, vagy olvas, óhajainak mennyiben felel meg. Innen a dilettáns, kritikai módszerekkel nem törődő „történeti” irodalom előtérbe nyomulása a szigorúan vett „szakmai” történetírás rovására. Így kelthetett nagy visszhangot egy nemes származású Győr megyei plébános, Csétsényi Svastics Ignác magyar nyelven írt, háromrészes magyar „története”.⁵⁸ Az első kötet (1796) bevezetése szerint a magyar nemzet, vagyis a nemesség „nyelve, ruhája és koronája” az a három „ékeség”, jellemző vonás, amely őt más nemzetektől megkülönbözteti. Svastics a nemesség és a Habsburg-kormányzat szövetségének szempontjából, feudális nemzeti és katolikus egyházi szellemben még két további kötetben adta elő mindazt, amit a régi – főleg jezsuita – irodalomból kiszedett. A magyar nemeseket, minden felvilágosult kritika mellőzésével, hunoknak, szittyáknak tekinti, és egyben a honfoglalók mindenkor vitéz utódainak, akikkel szemben a jobbágyok csak a meghódított népek leszármazottai. A végén részletesen leírja II. Lipót és I. Ferenc koronázási ceremóniáit (1790, 1792), azt a látszatot keltve, mintha már 1790-től kezdve teljes lett volna az egyetértés az udvar és a nemesség között. Persze, mint láttuk, a feudális nacionalizmuson belül is többféle árnyalat jelentkezett. Horvát István, akivel már találkoztunk, a laicizáltabb és nacionalistább nemesek szemszögéből túl „szentesnek” találta Svastics sokhelyt valóban klerikális ízű fejtegetéseit. Ezért barátját, Virág Benedeket biztatta a magyar történet új áttekintésére. A szakmai kritika azonban Horvátnak nem volt erős oldala. Virág (1752–1830) egykori pálos szerzetes, jónevű költő és igen tisztességes ember volt, de semmiféle történész képzettséggel nem rendelkezett. Félbemaradt *Magyar Századai* (1808–1816), amelyekben a középkort is csak a XV. századig dolgozta fel, a királyok uralkodása szerint, krónikásan sorolta fel az eseményeket.⁵⁹

⁵³ Itt említhető Schönwisner István volt jezsuita, a magyar pénztörténet feldolgozója (1801) katalógusa a Nemzeti Múzeum érmeiről (1807), valamint Miller Jakab Ferdinánd, a Múzeum első igazgatója jónéhány kisebb forráskiadványa (1807, 1808, 1810, 1816, 1822).

⁵⁴ Vö. LUKINICH Imre: Adalékok az Erdélyi Történetkedvelők Társasága történetéhez. ItK 1907. 493–495. E társaság megbízásából indította meg J. C. EDER: *Scriptores rerum Transsilvanarum Cibinii* címen 1797-ben XVI–XVII. századi elbeszélő források közzétételét.

⁵⁵ Itt nem térhetünk ki sem az egykorú katolikus, illetve protestáns egyháztörténetre, sem a régi országban élő más nemzetiségek kibontakozó történetírására és a velük kapcsolatos vitákra.

⁵⁶ L. például Szirmay Antal (1747–1812) munkáit: *Notitia topographico-politica incl. comitatus Zempléniensis. Budae, 1803; Notitia historica comitatus Zempléniensis. Budae, 1804; Notitia politica, historica, topographica ind. comitatus Ugochiensis. Pestini, 1805; Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. I–II. Buda, 1809–1810. Vö. KÖNIG György: Szirmay Antal. BpSzele 1902. Vagy valamivel utóbb: Mocsáry Antal, Nemes Nógrád vármegyének historiai, geographiai és statisztikai esmértetése. I–IV. Pest, 1826.*

⁵⁷ Pl. LEHOCZKY András: *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae. I–II. Posenii, 1796–1798. KUBINYI Péter: Genealogia familiae de Felső Kubin. Pestini, 1814.*

⁵⁸ A magyarok felséges tizmere. Győr 1796; Magyarok históriája. Pozsony, 1805; Magyarok esmérete. Pest, 1823.

⁵⁹ Toldy Ferenc, aki utóbb e munkát, a szerző jegyzetei alapján 1526-ig kiegészítve újból közreadta (Pest, 1862–1863) tévesen nevezte Virágot „a valódi nemzeti iskola megalapítójának” a magyar történetírásban. ZSILINSZKY Mihály: Virág Benedek mint történetíró. Száz 1880. 207–222.

Igaz, Pray és Katona hagyományával elfordulva az egyházzal, a pápasággal szemben felvilágosult jellegű kritikát alkalmazott. Az a nemzeti érzés azonban, amelynek élesztése, szépirodalmi eszközökkel, igazi célja volt, még a nemzeti nemzeti hagyományos korlátain belül maradt.

A feudális nacionalizmus második, ellenzéki szakaszában, 1815–1825 között külföldön, Lipcsében, német nyelven látott napvilágot Magyarország történetének az a nagy, tizkötetes összefoglalása amelyen a német romantika filozófiája már felismerhető nyomokat hagyott.⁶⁰ Szerzője, Fessler Ignác Aurél (1756–1839) Magyarországon, Moson megyében született, Pozsonyban, Győrben végezte iskoláit, de aztán hányatott életét külföldi országokban töltötte el.⁶¹ Mint kapucinus barát került Bécsbe (1781), ahol a jozefinizmus sodrába jutva kilépett rendjéből. 1784-ben Lembergben, nyelvtanárként, 1788-ban Boroszlóban, nevelőként talált megélhetést. 1791-ben evangélikus hitre tért. 1796-tól kezdve Berlinben az irodalomnak és a szabadkőműves mozgalomnak élt, egészen 1803-ig, midőn Oroszországba hívták. Itt egy ideig főiskolai tanár, majd az evangélikus német telepések superintendense lett. Életét Szentpétervárott fejezte be. Útja több fordulón és sok, küszködő bizonytalanságon át vezetett a feudális egyházból a felvilágosodáson át a német romantikához. Közben írt, egyebek között, dramatiszt, regényes történelmi életrajzokat, amelyeket ő festői, illetve „történeti-lélektani ábrázolás”-oknak (historische Gemälde, historisch-psychologische Darstellungen) nevezett. Ezek, a három magyar témájúval⁶² együtt, át vannak szöve misztikus elemekkel, de nyoma van bennük a felvilágosult történelmi hagyománynak is, amely hajlott arra, hogy nagy egyéniségek akcióiból vezessen le történelmi fordulatokat. Mindezek után szinte meglepő az a következetes szívóssága, amellyel utolsó hazai látogatásakor (1787) elhatározott szándékát beváltva, saját bevallása szerint egy negyedszázad munkájával, idegen környezetben megírta Magyarország nagyszabású történetét. Így végül, messziről, egykori hazáját egy olyan alkotással ajándékozta meg, amelyet akkor itthon más aligha tudott volna elkészíteni.

Fessler Magyarország fejlődését széles egyetemes történelmi keretben mutatta be. Igen bőven használta a különböző külföldi forrásokat. A hazai szerzők közül főleg Engel és Kovachich munkáit idézi, – velük levelezésben is állt. S bár új levéltári kutatásokat nem végezhetett, az adott feltételekhez képest igen nagy anyagot dolgozott fel, elég széles mederben, kitérve a művelődés történetére is.

Koszó János, aki elsőnek mutatta ki Fesslernél a német romantika hatását, joggal kérdőjelezte meg azt a korábbi feltevést, hogy Fessler munkáját szép – a valóságban nem is olyan szép – német stílusa tette volna a magyar olvasók körében népszerűvé. De vajon mennyiben látta ő helyesen, hogy Fessler „történetfilozófiai nézetei közül kell a hatásnak fő titkát keresnünk.”⁶³

Az, hogy Fessler a történetfilozófiában valóban Schelling nyomán haladt, világosan kitűnik mind egyes kötetek bevezetéseiből, mind későbbi visszatekintéseiből. Megkülönböztette az egyszerű „megjelenés tényeit” (Tatsachen der Erscheinung), vagyis az eseményeket, azután a „látszat tényeit” (Tatsachen des Scheines), amelyek az egykorúak vagy későbbiek lelkivilágát tükrözik, és végül, felső fokon, a „szellem tényeit” (Tatsachen des Geistes), amelyek a történelmet kormányzó világszellem

⁶⁰ Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. I–X. Leipzig, 1815–1825; 3. átdolgozott kiadása, HORVÁTH Mihály előszavával: Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn. Leipzig, 1867–

⁶¹ Dr. Fesslers Rückblicke auf seine siebenjährige Pilgerschaft. Breslau, 1824. L. FENSCH: Fessler. Sein Leben und seine maurerische Wirksamkeit. Berlin, é.n. ABAFI Lajos: Fessler Ignác Aurél. Száz 1878. 618–625; uő, Unedirte Briefe von I. A. Fessler. Literarische Berichte aus Ungarn 1879 (e leveleket azonban már közölte KUBINYI A. fent, a 43. jegyzetben id. cikkében). BUDAI Károly: Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi emlékkönyv. Bp. 1912). Koszó János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. Bp. 1915. TOLNAI Vilmos: Fessler Ignác Aurél történetének megjelenéséről. MKsz 1916. Koszó János: Fessler és a romantikus történetfilozófia. Min 1922. 305–316; és uő, Fessler Ignác Aurél, a regény- és történetíró. A felvilágosodástól a romantikáig. Bp. 1923. LÉKAI L.: i. m. (1942), 26–45. SULICA Szilárd: Fessler levelezése Kovachichsal. Pécs, 1943. kny. Műhely. FENYŐ István: Fessler Oroszországban. ItK 1963. 720–722. Peter F. BARTON: Ignatius Aurelius Fessler. Wien–Graz, 1969.

⁶² Ezek: Mathias Corvinus. Breslau 1793–1794; Attila, König der Hunnen. Breslau, 1794; magyar fordításban: Pest 1811; Die drey grossen Könige der Hungarn. Breslau, 1808.

⁶³ Koszó J.: i. m. (1922), 312.

megnyilvánulásai. A történelmi fejlődést ugyanis, e romantikus felfogás szerint, egy végtelen, nagy, irracionális szellemi erő irányítja, amellyel emberi, egyéni beavatkozás nem mérkőzhetik. Az igazi történetírás tehát olyan műalkotás (Werk der Kunst), amelynek igazi feladata éppen annak bemutatása, hogy a világszellem miként működött, hol, milyen változásokat hozott. Éppen ezért Fessler, megint Schellinghez hasonlóan, élesen megkülönbözteti az alsóbb szinten, pusztán elemi tényekkel foglalkozó, krónikás mesterembereket (Historienschreiber) azoktól, akik a világszellem működését tudják művészi fokon, vallásos átérzéssel bemutatni (historische Künstler). Saját munkájáról utóbb, 1828-ban ezt írta br. Mednyánszky Alajosnak: „Az egész művön át az az eszme dominál, hogy van egy örökké uralkodó, isteni jog a világkormányzásban; ez a lélek, a nagy események csak a test”, a magyar népnek „a tények által jelölt életprocesszusa”. „Akaratom nem egy szigorúan kritikai történetkutató mű megírására, hanem egy szabad történelmi műalkotás megteremtésére irányult”.

Koszó szerint „Herderék, Schellingék stb. Fessleren át hatottak magyar költőinkre”.⁶⁴ Lehet. A filozófia iránt kevés érdeklődéssel bíró, magyar nemesi olvasókat azonban aligha ez lelkesítette elsősorban. Ezek nyilván más okból bukkantak tetszéssel az olyan megállapításokra, mint hogy a nemzeti hős fiát, Hunyadi Lászlót kivégeztető V. László király halála a „világszellem” bosszújának megnyilvánulása volt.⁶⁵ Minden bizonnyal appellált rájuk, a francia forradalom elutasításán túlmenően, az a gondolat, hogy a nemzet – vagyis a nemesség – organikus fejlődésébe kívülről, erőszakkal beavatkozni nem szabad. Fessler például hangsúlyozta, hogy II. József, egyéni nagysága ellenére, sajnos nem tudta felmérni, mit enged meg a „magyar kedély” (ungarisches Gemüth) és „nemzeti karakter”. Így aztán uralkodása „intő példája lett a hideg értelem konok harcának”, az „elsietett önkénynek” a „kedély jogai” és a „nemzetiség” ellen (X. 483). Igaz, Fessler hangsúlyozta a Habsburg-uralkodók jóakarátát, elítélte a XVI–XVII. század Habsburg-ellenes felkeléseit. Vagyis nem mindenben azonosult a nemesi hagyományokkal. De sokban mégis tovább élesztette őket. Munkája legelső mondatában a svájci szabadságról lelkesen, ha nem is mindig pontosan író Johannes von Müllert idézte: „Szabad nép nem ismer ősbibbet, természetesebbet, jobbat a fegyverforgatásnál”. S máris a nemesség vitézi hagyományánál vagyunk. A középkor, amelyet Fessler a romantika vonzódásával részletez, a magyar nemesség szemében saját, Mohács előtti, nemzeti dicsőségének volt nosztalgiával emlegetett korszaka. Fessler Hunyadi Mátyást, az utolsó „nemzeti” királyt tekinti az igazi, nagy mintaképnek. S úgy látja, hogy a világszellem hozta létre és fejleszti tovább az öntudatos magyar nemzetet. Meghajlik Bethlen Gábor tehetsége előtt, és II. Rákóczi Ferencről is együttérzéssel ír. Alapjában véve tehát munkája nagymértékben alkalmas volt arra, hogy új motívumokkal erősítse a magyar nemesség történeti tudatát a feudális nacionalizmus második szakaszában, akkor, midőn az 1820-as években a feudális ellenzék „nemzeti” politikai mozgalmak kibontakozott. Ez magyarázza Fessler nagy hatását, amely nem is annyira közvetlenül, mint inkább a nemesi mozgalom lendületéből most születő új, romantikus szépirodalom át érvényesült. Irodalomtörténeiseink sorra kimutatták, hogy melyik drámaíró vagy költő merített Fessler szövegéből, amely számukra a történelmi témák fő forrása volt. Kiderült, hogy tőle vette egy sor történeti dráma-témáját Kisfaludy Károly (1788–1830), a nemzeti romantika új irodalmi orgánumának, az *Aurora* zsebkönyvnek szerkesztője, akit csak korai halála akadályozott meg abban, hogy végleg túllépjen a hagyományos ellenzék korlátain. De sokmindent merített Fesslerből, ekkoriban, és utóbb, az 1840-es években is, Vörösmarty Mihály, aki most, e nemesi romantika epikusaként indult, de aki aztán az új reformellenzék útján haladt tovább. Jósika Miklós (1794–1865) pedig, aki nemcsak romantikus történeti regények írója, Walter Scott követője volt, hanem 1848/49-ben Kossuth híve is, az elnyomatás idején, 1852-ben, brüsszeli emigrációjában, Rákócziról szóló regényét írva még mindig Fessler e fejezetét vette elő: „megérdemli az olvasást, olyan, mintha 1851-ben írta volna”.⁶⁶ Mivel a magyar liberális reformmozgalmat a nemesség vezette, és mivel a nemzeti liberális reformellenzék a feudális nemzeti ellenzék lárvájából lépett elő, vagyis lényegében véve ugyanazon társadalmi osztály fejlődésének két, egymást követő szakaszáról volt

⁶⁴ Uo. 313.

⁶⁵ „Sein Tod war wiederholte Offenbarung des ewigen Rächers der Weltregierung”.

⁶⁶ PAPP Zoltán: Fessler Ignác Aurél és a magyar romantikusok. Pécs é.n. (1928). Eötvös-Füzetek X. Előzőleg: VISZOTA Gyula: Fessler hatása Kisfaludy Károlyra. ItK 1900. VÉRTESY Jenő: A magyar romantikus dráma. Bp. 1913. TOLNAI Vilmos: Katona József és Fessler. ItK 1918.

szó, bizonyos hagyományok és irodalmi mozzanatok ily folytatódása érthető volt és természetes. De ez persze nem indok arra, hogy a két szakasz alapvető különbözőségét elfeledjük és azt higgyük, hogy 1830 előtt és után ugyanabban a történeti periódusban, ugyanazon „nemzeti romantikájában” vagyunk.

Az 1820-as évek irodalmi romantikájának más kapcsolata is volt a magyar történetírással. A fiatal gr. Teleki József (1790–1855), utóbb a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, majd egy, a Hunyadiak koráról írt, nagy mű⁶⁷ szerzője volt, az Aurora első kötetében (1822) Eger 1552-i török ostromáról, a következőben I. Lajos nápolyi hadjáratairól tett közzé tanulmányt. Sőt már előzőleg ő volt egy, a romantika irodalomelméletét A. W. Schlegel dramaturgiai előadásai nyomán fejtegető cikk szerzője is, amely a klasszicizmussal együtt a francia felvilágosodást és irodalmat is elutasította magától és az új motívumokkal láthatólag csak a régi, feudális nemzet irodalmát akarta gazdagítani.⁶⁸ E cikk a Tudományos Gyűjtemény második évfolyamában látott napvilágot. Ez az 1817-ben indult, új folyóirat a továbbiakban során részben a történetírásnak is rendszeres publikációs lehetőséget biztosított. Első szerkesztője, Fejér György, a pesti Egyetemi Könyvtárnak jozefin papnövendékből lett konzervatív-klerikális igazgatója időszakában viszont nagyon is feudális, nemesi szellemű fejtegetéseket közölt a nemzet „organikus” értelmezéséről.⁶⁹ A romantika bizonyos, másféle változatának behatolását jelezte, hogy néhány szerző viszont Hormayr báró osztrák körének irodalmi irányzatát kezdte támogatni, amely a „romantikus” színekben ábrázolt múltat a Habsburg-monarchia egységének előmozdítása, népei egymásrautaltságának kiemelése érdekében igyekezett felhasználni. Ez irányzat magyarországi támogatói egyrészt olyan német nevelésű polgárok közül kerültek ki, akik a felvilágosult jellegű birodalmi patriotizmusból kiindulva jutottak el a „közös” romantikához. Ilyen volt a késmárki, szepességi Genersich János (1761–1823) aki előbb az „osztrák monarchia” részletes történetét írta meg⁷⁰ Hormayr, német szerzők, Johannes von Müller és az angol William Coxe nyomán, majd pedig Engel és Fessler alapján a „testvéri szövetségben” élő osztrákok, csehek, magyarok múltjának kapcsolatát igyekezett bemutatni.⁷¹ Ilyen volt az ugyancsak késmárki Rummy Károly György (1780–1846) is, aki sokágú, de kissé felületlen mozgó irodalmi munkássága során XVI–XVII. századi magyar forrásszövegek kiadásával is megpróbálkozott.⁷² Hormayr másféle, főnemes támogatói közé tartozott viszont egyebek közt br. Mednyánszky Alajos (1784–1844), aki Hormayr Archiv-jának egyik legszorgalmasabb munkatársa, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte c. vállalkozásának pedig társszerkesztője volt, és egy forráskiadványt⁷³ leszámlítva főleg régi várakról és a hozzájuk fűződő legendákról írt számos kis közleményt.⁷⁴ Mindez már részben kívül is esett a tulajdonképpeni történetírás határain, és közelállt ahhoz a Bécs felől beáramló, német és hazai „másodlagos” romantikus irodalomhoz, a középkori lovaghistóriákhoz stb.⁷⁵ Ez a német nyelvű „monarchikus romantika” azonban, ha ennek nevezhető, végül is nem ért el sok sikert, mert vagy nem hatott, vagy ha igen, mindenütt a nemzeti nyelvű romantikát erősítette inkább.

⁶⁷ A Hunyadiak kora Magyarországon. I–VIII, X–XII. Pest, 1852–1863.

⁶⁸ A régi és új költés különbségeiről. TudGyűjt. 1818. II.

⁶⁹ Fejér az Egyetemi Könyvtárban őrzött jezsuita másolati anyag, és részben Cornides Dániel hagyatékának felhasználásával igen terjedelmes, de meglehetősen pontatlan középkori oklevél-gyűjteményt tett közzé: Codex diplomaticus. 1–43, Pest, 1829–1844.

⁷⁰ Geschichte der oesterreichischen Monarchie. I–VIII. Wien, 1815–1817.

⁷¹ Kurzer Abriss der Geschichte von Oesterreich, Böhmen und Ungern. Tyrnau, 1824, Pest, 1830. Vö. SZELENYI Ödön, GENERSICH János: Közlemények Szepes megye múltjából 1914.

⁷² Monumenta Hungarica. I–III. Pest, 1815–1817. Vö. KÖRÖSY László: Rummy élete. Bp. 1880. KEPP Marianne: Rummy Károly György Göttingában. Bp. é.n.

⁷³ Petri Pázmány . . . legatio Romana. Pestini, 1830.

⁷⁴ Elszórt dolgozatainak gyűjteménye: Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit. Pest, 1829. Elbeszélések . . . I–II. Pest 1832–1834. Vö. KUNCZER Gyula: Hormayr és az egykori magyar irodalom. Pécs, é.n.

⁷⁵ GYÖRGY Lajos: Die Übersetzungen, deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur, 1772–1836. Ungarische Jahrbücher 1928; és uő: A magyar regény előzményei. ItK 1939.

A történetírás korszerű megújódása ezekből a forrásokból nem volt várható. Fessler irodalmi hatásából sem.⁷⁶ Az újat az 1830-as években a liberális reformmozgalomhoz kapcsolódó szerzők hozták, akik viszont, bár az esztétika terén többé-kevésbé ők is átmentek a német romantikus irodalomelmélet iskoláján, alapvetően már a francia polgári liberális és demokratikus történetírók útmutatását követték. Tehát azokat, akiket a „romantika” második, progresszívebb tendenciája értelmében szoktak „romantikusoknak” nevezni. Az új magyar szerzőknek pedig első dolga az volt, hogy a feudális nacionalizmusra leggyengébb pontján támadjanak és az eluralkodó, tudománytalan nemesi ábrándokkal kezdjék a leszámolást.

E történeti ábrándokért az utókor elsősorban Horvát István (1784–1846) tette felelőssé, akivel futólag már találkoztunk. Ez indokolt is annyiban, hogy Horvát a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának őre, majd a pesti egyetemen az oklevéltan, s utóbb a magyar irodalom tanára volt, vagyis látszólag ő adta a „szakmai” igazolást mindazon hagyományos, nemesi illúziókhöz, amelyeket ő maga is oly kritikátlan és csapongó fantáziával képviselt. Világosan kell látnunk azonban, hogy Horvát nagyrészt csak folytatója, továbbfejlesztője és részben késői propagátora volt olyan elképzeléseknek, amelyeket mások már előtte is képviseltek, és amelyek elég széles nemesi rétegek helyeslésével találkoztak a feudális nacionalizmus korában. A kisnemes Horvát – egy nemesi rangú székesszéki iparos fia – teljes odaadással szolgálta ezt a nemesi nemzetet, közelebbről a feudális nacionalizmus laicizált, ellenzéki változatát. Ábrándjaiért tehát, mint már megfigyelték, nem kis részben a nemesség, mint társadalmi osztály, „a származására büszke nemesi nemzet hiúsága” volt felelős.⁷⁷ A nemesség ugyanis hagyományosan – bár valótlanul – a dicsőnek és hatalmasnak képelt szittyáktól és hunoktól származtatta önmagát, és elutasította a finnugor rokonság elméletét, amelyet nyelvészek, történészek a felvilágosodás korában kezdtek kidolgozni. Így lett a magyarok eredete és őstörténete a központi vitakérdések egyike a feudális nacionalizmus korában. Horvát még ifjú joghallgató volt Pesten, midőn második kiadásban látott napvilágot Székér Joachim, egy hányatott életű ferences tanár könyve a magyarok eredetéről,⁷⁸ amely teljes kritikátlanságával, a hun-magyar dicsőség emlegetésével és ugyanakkor nemzeti szellemével az egykorú nemesi felfogást tükrözte. Dugonics András, az író, a felvilágosodás régi ellenfele, ugyancsak közzétette már a szittya-hun-magyar „történetről” írt, nagyrészt légbőlkapott fejtegetéseit, amelyek persze, úgy mellékesen, a nemesi jogok igazolását szolgálták.⁷⁹ Egy szatmári orvos három kötetben tálalta fel a szittya–egyiptomi–magyar azonosítás fantasztikus ötletét.⁸⁰ Sőt az olyan szorgalmas helytörténész, mint Bárdosy János (1738?–1819), a lőcsei gimnázium igazgatója, a Szepesség történeti dokumentumainak feltárója is szükségesnek vélte, hogy kitalált genealógiát közöljön az ősidők uralkodóiról.⁸¹ Ezekhez és a hozzájuk hasonlókhöz képest, hiszen még folytathatnánk a sort, Horvát István első értekezése, Pest város középkori nevééről,⁸² nem kaláncos feltételezéseivel, hanem inkább azzal tűnt ki, hogy még valami reális magot is tartalmazott. Ezután jött Horvát már említett támadása Schwartner ellen, amelyhez a feudális nacionalista nemesi szerzők úgy gratuláltak neki, mintha a nemzet becsületét védte volna meg. Ezek közt volt az a Pázmándi Horvát Endre plébános és költő, aki nemsokára minden hozzáértés nélkül, de annál fölényesebben oktatta ki és szidta össze Prayt, Engelt, Fesslert, a történészeket, miközben a finn származtatás ellen felháborodva tiltakozott, méghozzá az ország első tudományos folyóirata, a

⁷⁶ Az új irodalomtörténeti kézikönyv tévesen írja, hogy a modernebb szemléletű történetírás Magyarországon Fessler „romantikába átvetető műveinek és Herder beható tanulmányozásának s fordításainak nyomán alakult ki”. A magyar irodalom története. III. Bp. 1965. 191.

⁷⁷ MARCZALI Henrik: A magyar történetírás a XIX. században. In: BEÓTHY Zsolt (szerk.), Magyar irodalomtörténet. II. Bp. 1900.

⁷⁸ Magyarok eredete, a régi és a mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. I–II. Pozsony–Komárom, 1791; Pest, 1808.

⁷⁹ A magyaroknak uradalmaik. Pest–Pozsony 1801; Szittyiai történetek. I–II. Pest–Pozsony, 1806–1808.

⁸⁰ Thomas FERDINÁND: Coniecturae de origine, prima sede et lingua Hungarorum. I–III. Pest, 1802–1806.

⁸¹ Stemma historicum. Leutschoviae 1807.

⁸² Pest sz. kir. városának régi Ofen nevééről. Pest, 1810.

Tudományos Gyűjtemény hasábjain (1823).⁸³ S még közben is: míg Pálóczi Horváth Ádám, egy másik nemesi dilettáns szerző, hamis etimológiákkal próbált olyasmit igazolni, hogy a magyarok Noé unokája, Magóg vezetésével jöttek át Európába hatalmas ázsiai birodalmukból,⁸⁴ Horvát István ekkor még okleveleket gyűjtött Werbőczyről, ha nem is nagy kritikával.⁸⁵ Midőn Georg Heinrich Petz, a Monumenta Germaniae Historica készülő, nagy vállalkozásának irányítója 1821-ben Pesten járt és kutatót, tárgyaló Horvátval, sőt egy ideig levelezett is vele, bár nem sok eredménnyel.⁸⁶ A német sorozat első kötetét (1826) csak az 1850-es években követte a Monumenta Hungariae Historica első kötete. Hozzátehetjük, hogy Horvát István az 1820-as évek nemzeti romantikus költői részéről még elismerésben részesült. Részt vett az Aurora megalapításában s annak első kötetében jelenetet is tett közzé a magyar honfoglalás történetéből.⁸⁷ Ami megint csak azt jelzi, hogy a különböző szerzők ekkor még a feudális nacionalizmus ellenzéki, „romantikus” változatának közös platformján találkoztak itt. Horvát fő célja az volt, hogy a magyar nemesi nemzet – szerinte a világ legelső, legrégebbi nemzete – dicsőséges múltját, jelentőségét mutassa be a világ teremtésétől kezdve a legújabb időkig. E soha el nem készült mű első, bevezető részén dolgozott ekkoriban, a húszas évek első felében. S e vázlatos töredéket tette közzé leginkrimináltabb könyvében, amelyben már valóban elvakultan csapongó és kapkodó fantáziával, minden kritika nélkül, lehetetlen és nevetséges etimológiákkal az ótestamentumtól kezdve Homéroszig, az antik forrásokig, Afrikától Portugáliáig mindenütt szittyák, illetve magyarok nyomait vélte felfedezni.⁸⁸

Nem meglepő, hogy mindezt az új, nemzeti liberális iskola nevében, a harmincas évek elején, a fiatal írój Bajza József (1804–1858) már a leghatározottabban elutasította.⁸⁹ Leszögezte, hogy Horvát munkássága nem üti meg a korszerű követelményeket, az ő hazaszeretete már nem elég a múlt feltáráshoz. A nemzetet az szolgálja jól, aki megmondja: mi és miért történt valóban. Horvát ehelyett bizonyíthatatlan, töredékes ötleteket nyújt, fogadkozik, fenyegetőzik, „levegői képek után kapkod, bizonytalan világok fölfedezésére indul”, és a múltba „szörnyű történelmi misztikumokat helyez”. Erre a tehetetelre az új iskolának semmi szüksége nem volt. Bajza elhatárolta magát a régebbi, jezsuita iskolától is, a közelmúlt történészei közül, érthető módon, a felvilágosult Engelt, saját kortársai közül pedig inkább azokat becsülte, akik a művelődés, a városi, polgári gazdasági fejlődés témáihoz gyűjtöttek anyagot.⁹⁰ Hozzátette azonban, hogy jelenleg még a történetírásnak nincs igazi, a rész-

⁸³ LÉKAI L.: i. m. 84. ezzel kapcsolatban így sommázza véleményét: „A tudománynak fölébe kerekedett az irodalom, az igazságnak a nemzeti érzés. A magyar romantika a történetírásban ennyit jelentett”.

⁸⁴ A magyar Magóg patriachiátul fogva I. István királyig. Pest, 1817.

⁸⁵ Werbőczy István emlékezete. II. Pest, 1820. (Az I. kötet nem készült el.) Egy másik egykorú munkája: Magyarország gyökeres nemzetségeiről. Pest, 1820, a nemesség jogait húzta alá, a bécsi kormány rosszallása közben.

⁸⁶ Fritz VALJAVEC: Zwei Briefe von G. H. Pertz an Stephan Horvát. Deutsch-ungarische Heimatblätter III. 1931. 63–66; és uő, Die Anfänge der Monumenta Germaniae Historica und die ungarische Geschichtsforschung. Ungarische Jahrbücher 1937. 129–138.

⁸⁷ Árpád Pannon hegyén, 1822.

⁸⁸ Rajzolatok a magyar nemzet legrégebbi történeteiből. Pest, 1825.

⁸⁹ Emlékeztető Horvát István számára; és: Levél a Kritikai Lapok III. füzeté iránt: Kritikai Lapok 1834, V. kötet. In: KORDÉ I.–TÓTH D.: Bajza József válogatott művei. Bp. 1959. Vö. R. VÁRKONYI Á.: i. m. I. 178–179; II. 50. Szalay ugyanakkor egy másik írásában (Muzarion 1833. 75–80.) elveti Novalis „beteges” költészetét és a német romantikát. „Páris politikai s literaturai despotizmust gyakorla a német föld fiain, innen az a dühösség, amely Lessingnél tiszteletreméltó, a Schlegelknél nevetségessé leszen”. Ugyanakkor viszont Walter Scottot elfogadja.

⁹⁰ Az itt szereplő három kutató mindegyike nevezetes, kéziratot anyaggyűjteményt hagyott az utókorra. Közülük Jankovich Miklós (1773–1846), akinek igen értékes gyűjtését (több mint ezer kódexszel!) 1836-ban vette meg az országgyűlés a Nemzeti Múzeumnak, Acta et monumenta rerum Hungaricarum címen készült egy nagyszabású sorozatot indítani. Számos kisebb, nagyrészt művelődés-történeti tanulmánya jelent meg a Tudományos Gyűjtemény hasábjain; vö. KROMPECHER Bertalan: Jankovich Miklós irodalmi törekvései. Bp. 1931. – A másik, Gyurikovits György (1780–1848) kéziratai főleg az országgyűlések, a városok, kereskedelem, kézműipar, mezőgazdaság történetére tartalmaznak sok adatot. Neki is számos tanulmánya jelent meg részint Hormayr Archivjában, részint a Tudományos Gyűjteményben. Végül Czech János (1798–1854) győri főbíró szerepel a sorban, aki főleg Győr megye és város múltjának feltáráásával foglalkozott.

leteket összefogó koncepciója, „a botránkozásig uralkodik íróinknak nagyobb felekezetében a theóriátlanság”.

E kemény, de indokolt bírálat már a fordulatot jelezte a magyar történetírás történetében. Horvát, igaz, egy ideig, sértődötten és konokul, még tovább folytatta működését, de ezzel egyre több elutasításba ütközött. Jóval utóbb, újabb világnézeti és politikai hátrálások időszakában, persze megint kezdték Horvátot kedvezőbben megítélni. Főleg arra hivatkoztak, hogy Horvát lelkes nacionalizmusával az egyetemen nagy hatást gyakorolt ifjú hallgatóira.⁹¹ Ez bizonyos szempontból igaz, de hozzátehetjük, hogy a fiataloknak e hatáson alaposan túl is kellett jutniuk. Az óvatos rehabilitálást Toldy Ferenc kezdte el az 1849-i bukás után.⁹² Későbbi életírója pedig, a század végének konzervatív és nacionalista légkörében, már a történetírás szempontjából is megpróbált Horvátról lényegében véve pozitív értékelést adni. Szerinte Horvát sokat hibázott, „de egy tekintetben mégis magasabbra emelte a történetírást: adott neki hazafias szellemet”.⁹³ Horváth Mihály viszont, aki egykor a feudális nacionalizmussal szembe forduló új, liberális, hazafias iskola legjelesebb történetírója volt, a dolgot másként látta még. Szerinte a magyar történetírás hanyatlása, éppen a húszas évek közepén, egyenesen Horvát István hatásának volt tulajdonítható. „A ferde irány megmétélyezése s majdnem végkép eloltá a históriai érzéket, neveltségessé tette a tudományt s annyira elburjánozta történelmi irodalmunkat, hogy azt utóbb csak nagy erőlködéssel sikerült néhányak buzgó igyekezetének megtisztítani.”⁹⁴

A politika ekkor, 1830 után is megelőzte a történetírást. A nemzeti liberális reformmozgalom nemcsak megindult, hanem a Habsburg hatalommal már első konfliktusát is megérte, mire a magyar történetírás új irányzata, bírálatokon túlmenően, a harmincas évek végétől kezdve már jelentősebb tanulmányokon át is, néyleg kibontakozott. Egyesek, utólag, hajlandók voltak bizonyos új elemeket ifj. Péczely József (1789–1849) debreceni tanár, Budai Ézsaiás tanítványa működésében felfedezni, aki egy latin nyelvű, egyetemes történeti tárgyú munka után⁹⁵ magyarul írta meg Magyarország történetét, bár abból a cenzúra csak a középkori, 1526 előtti rész megjelenését engedélyezte. Kossuth azonban, aki 1838-ban, börtönében olvasta ezt, éppen polgári nemzeti szempontból volt vele igen elégedetlen: keveset talált benne a nemzet „valódi” történetéből, és túl sokat a feudális privát „tréfaharcoskákából”, amelyek „a magyar nemzetet akár históriai, akár politikai, akár katonai, akár belső életi tekintetben oly igen kevésé ismertetik”.⁹⁶ Valóban: Péczely alapvetően még a hagyományos nemesi szemléletet képviselte, bár ebben a felvilágosult nemesi hagyomány motívuma is benne volt. Kossuth viszont már, sok más szerző között, Victor Hugot olvasta, akinek új, progresszív romantikája érezhető hatást gyakorolt utóbb a Pesti Hírlap vezércikkeinek stílusára is. S „fő óhajta” a történelem volt, mindenekelelt Mignet, Gibbon, Hume művei.

Mignet neve nem véletlenül és nemcsak Kossuthnál bukkant fel ekkoriban Magyarországon. A magyar reformkor fiatal nemzedékének, így az eljövendő történészeknek is, hamar egyik fő inspirációja lett az az új francia „romantikus” iskola, amely a húszas években, a restauráció Franciaországában, a történeti előzmények feltárásával a burzsoázia küzdelmét kezdte támogatni az arisztokrácia elleni küzdelmében. Mignet műve a francia forradalom történetéről⁹⁷ utóbb, Bajza

⁹¹ Hallgatói közt volt Szalay László, majd utóbb a fiatal Vasvári Pál, 1848 radikálisainak egyike, aki búcsúztatójában (1846) azt emelte ki, hogy Horvát áldozatkészségre nevelte őket a haza iránt.

⁹² Toldy Ferenc, Horvát István. In: Összegyűjtött munkái. VII.

⁹³ VASS Bertalan: Horvát István életrajza. Bp. 1895. 105–128. Vö. VÁRKONYI Á.: i. m. I. 180–186. L. még: ZSILINSZKY Mihály: Horvát István. Hazánk II. 1884. 1–23, 106–126. DÜMMERTH Dezső: Horvát István ifjúsága. Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. Bp. 1962. GÖRÖMBEI András: Az ősmagyarországi képe felvilágosodás- és reformkori történetírásunkban. Studia Literaria 9. Debrecen 1971.

⁹⁴ HORVÁTH Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. II. Pest, 1868. 237–241.

⁹⁵ Summarium historiae recentioris Europae. I–II. Debreczini, 1827–1830. A magyarok történetei. I–II. Debrecen, 1837. Vö. BALKÁNYI Kálmán: Ifj. Péczely József. ItK 1903. 257–273, 428–444.

⁹⁶ KOSÁRY Domokos: Kossuth fogsága. Mságtud 1943. 259–260.

⁹⁷ Histoire de la Révolution française. Paris, 1824. A francia „romantikus” történeti iskolára: Pierre Moreau, L'histoire en France au XIXe siècle. Paris, 1935. Peter STADLER: Geschichtsschreibung und historisches Denken in Frankreich, 1789–1871. Zürich, 1958.

kezdeményezésére, magyar fordításban is megjelent.⁹⁸ A. Thierry, Saint-Simon egykori tanítványa és volt titkára antifeudális szellemű munkájára, amely a normann fegyveres erőszakra vezette vissza az angol feudális tulajdonviszonyok kialakulását, először a fiatal Szalay László (1813–1864), a későbbi jeles történetíró figyelt fel külföldi, nyugati tanulmányútján 1838–1839-ben. Rövidesen barátja, a közgazdász Trefort Ágoston (1817–1888) írt róla ismertetőt folyóiratuk: a Budapesti Szemle hasábjain, majd pedig az Akadémia folyóirata közölt egy jellemzést, amely hangsúlyozta, hogy Thierry a demokrácia ügyét képviseli az arisztokráciával szemben.⁹⁹ Guizot-val Szalay Párizsban személyesen is megismerkedett és mindjárt ezután az ő nyomán írt a római birodalom municipális igazgatásáról.¹⁰⁰ Majd megint Trefort ismertette Guizot művét a civilizáció történetéről. S a reformmozgalomban ekkoriban kibontakozó „centralista” iskola másik tagja, Lukács Móric pedig a római birodalom bukása utáni, új civilizációról foglalta össze Guizot gondolatait.¹⁰¹ Szalay és barátai szándékkal azért hívták fel a figyelmet publicisztikai eszközökkel, e francia történetírókra, mivel bennük látták egy olyan új történetírói iskola képviselőinek, amelyet a magyar történetírásnak is követnie kell.¹⁰² Szalay egyik cikkében a hagyományos nemesi felfogással szembefordulva elítélte a magyar rendek egykori felzúdulását az 1764/65-i országgyűlésen a felvilágosult abszolutista jogtörténész, Kollár Ádám Ferenc ellen, mivel az „keserűen vádlá a nemességet, hogy mindinkább kibúvik a közterhek viselése alól”. Majd ehhez célkitűzésként tette hozzá: a magyar feudalizmus municipális formáinak bemutatása oly szerzőre vár, „ki hű és eleven ecsettel bírjon, mint Thierry, s a státusférfi pillanatával (= pillantásával), mint Guizot.”¹⁰³

Az új, liberális eszmék fő hirdetője és terjesztője 1837-től kezdve pár éven át Bajza, Vörösmarty és az irodalomtörténész Toldy Ferenc folyóirata: az Athenaeum volt Magyarországon. Ez hívta fel először olvasóinak figyelmét Mignet könyvére a francia forradalomról, ez mutatta be Macaulayt, a francia és angol romantikus szépirodalom alkotásait, majd utóbb Tocqueville könyvét az Amerikai Egyesült Államokról.¹⁰⁴ S itt láttak 1838-tól kezdve egymás után az új történeti iskola legkiemelkedőbb képviselőjének, Horváth Mihálynak (1809–1878) első tanulmányai is. Horváth, egy elszegényedett nemes értelmiségi család, egy seborvos fia, katolikus egyházi pályára lépett, de igazi szakmai területét hamar a történettudományban találta meg, amelyet beható levéltári kutatások alapján, antifeudális, nemzeti liberális szellemben művelt, ekkor is, majd utóbb az emigrációban is, miután közben, 1849-ben Kossuth oktatásügyi minisztere volt.¹⁰⁵ Az általa képviselt irányzat megegyezett az Athenaeuméval, attól függetlenül, hogy Horváth nem annyira közvetlenül a franciáktól, mint inkább a német nemzeti liberális történészektől tanult, akik közben szintén felzárkóztak a polgári haladás ügyéhez, és így egyre nagyobb visszhangot kaptak a magyar történetírásban és publicisztikában.¹⁰⁶

⁹⁸ A francia forradalom története. I–II. Pest, 1845.

⁹⁹ Thierry visszhangja: TREFORT Ágoston: Pillanatok az angol alkotmány kifejlesztésének történetére. BpSzle 1840. D. I., Thierry Ágoston. Tudománytár 1841, V. 253–258; a német Blätter zur Kunde der Literatur des Auslands 1830, No. 12–13. nyomán. A Récits des temps mérovingiens ismertetése: Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. 30.

¹⁰⁰ Guizot visszhangja: SZALAY László: Municipális igazgatás a római birodalomban. Tudománytár 1839. VI. 188; 1840. VII. 7.

¹⁰¹ LUKÁCS Móric: Újabb polgárosodás elemei Európában a római birodalom bukása után. Tudár 1841. IX. 368; X. 279–323.

¹⁰² R. VÁRKONYI Á.: i. m. I. 62., II. 44., 168–169.

¹⁰³ SZALAY László: Kollár Ferenc mint publicista. In: Publicistai dolgozatok. I. Pest, 1847.

¹⁰⁴ Tocqueville munkáját Fábíán Gábor (Vörösmarty barátja), 1839-ben fordította le: A demokrácia Amerikában. I–IV. Pest, 1841–1843.

¹⁰⁵ FRAKNÓI Vilmos: Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. Bp. 1879. MARCZALI Henrik: Horváth Mihály emlékezete. BpSzle 141. köt. 1910. MÁRKI Sándor: Horváth Mihály. Bp. 1917. (Magyar Történelmi Életrajzok). PAMLÉNYI Ervin: Horváth Mihály. Bp. 1954. FENYŐ István: A demokrácia történetírója. Horváth Mihály reformkori történetírásáról. In: Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp. 1969. 33–123. R. VÁRKONYI Á.: i. m. II. 93–110.

¹⁰⁶ A német nemzeti liberális történészek közül főleg Dahlmann, Gervinus, Heeren, Kolb, Rotteck, Wachsmuth találtak visszhangra Magyarországon. Így Bajza magyar fordításban kiadta Dahlmann-tól az angol forradalom történetét (Pest, 1844) és Kolb antiklerikális szellemű művelődéstörténetét: Az emberi művelődés története. Pest, 1844. Vö. BAJZA József: Bajza József mint történetíró. Száz 1908. SZÚCSI József: Bajza József. Bp. 1914.

Horváth első, inkább elméleti jellegű tanulmányai W. Wachsmuth lipcei professzor fejtegetéseit ültették át magyarra.¹⁰⁷ Röviddel ezután azonban már a magyar társadalom, a parasztság XVI–XVIII. századi fejlődését vizsgálta fel egy háromrészes tanulmányban, amely végső fokon a feudalizmus ellen és a jobbágyfelszabadítás gondolata mellett foglalt állást.¹⁰⁸ Horváth természetesen maga is saját osztályát, a köznemességet, azon belül viszont a polgárosult, progresszív, liberális szárnyat képviselte. Sok nemes azonban még mindig nem vette szívesen saját ősei és a feudalizmus bírálatát. Egy névtelen olvasó így kifogásolta, hogy Horváth az 1514-i parasztháború utáni nemesi bosszút tette felelőssé a jobbágyok szabad költözésének elvételeért. Ez, szerinte, „eleink iránti, igazságtalan vád”.¹⁰⁹ Amire Horváth azt válaszolta, hogy a haza java az elődöknek kijáró tiszteletből függetlenül megkívánja, hogy azok botlásait, tévedéseit is kimutassuk, mivel így lehet megóvni „a jelen s jövő nemzedékét hasonló, a nemzet életére s virágzására rontólag ható tévedéstől”.¹¹⁰ Egy évtizeddel korábban ily állásfoglalás aligha lett volna még elképzelhető.¹¹¹

Ösztönzőleg hatottak az új történetírásra a nemrég alapított Magyar Tudós Társaság, vagyis az Akadémia indításai is. Ezek ugyanis, a forrásgyűjtésen túlmenően, olyan pályázatok kiírásában és olyan pályamunkák jutalmazásában jutottak kifejezésre, amelyek a régi, feudális történetírással szemben az új, polgári-nemesi történetírás ügyét segítették elő.¹¹² Horváthnak e pályázatokra benyújtott tanulmányai közül¹¹³ különösen fontos volt az, amelyet 1837-ben írt a középkori Magyarország iparáról és kereskedelméről.¹¹⁴ Az a „korszerű, érdekes és adatokban dús” műve ugyanis, amely, egykorú bírálói szerint, „literatúránkban egyetlen egy a maga nemében”, és amely e témát folytatta a XIX. századig, már a nemesi reformellenzék gazdaságpolitikai törekvéseit, a diszkriminatív osztrák vámrendszer és Magyarország gazdasági alárendeltsége elleni tiltakozást támasztotta alá.¹¹⁵ Ezután, már mint levelező tag, 1840-ben írta és adta elő az Akadémián emlékezetes tanulmányát az 1514-i parasztháborúról.¹¹⁶ Ebben elsőnek mondta ki, hogy a parasztháborút a feudális urak hatalmaskodása, „a pörség elnyomása, a rajta uralkodó zsarnoki kény hozta elő”, és hogy a bosszúálló törvényeket „a legnagyobb kegyetlenség és igazságtalanság” jellemezte. Befejezésül pedig saját társadalmi osztályát, a nemességet figyelmeztette arra, hogy saját érdekében cselekszik, ha „a földművelő osztályt kellő jogaiba helyezi s állapotját mind értelmi s erkölcsi, mind polgári s anyagi tekintetben a kor kívánataihoz képest javítani, emelni, gyarapítani iparkodik”. Ezt követte Horváth tanulmánya a

¹⁰⁷ A szükség és szabadság a történetben. Athenaeum, 1838. Gondolatok a történetírás theorijáról. Athenaeum, 1839. Új kiadása: Horváth Mihály, Kisebbségi történelmi munkái (= a továbbiakban: KTM) III. 1868. 379–385. Heeren nyomán készült tanulmánya: Az országtani theoríák eredete, kifejlése s gyakorlati befolyása az újabb Európában. Tudtár 1842. Értekezések 113–126., 131–146., 195–245. Újra: KTM I. 1868. 147–245.

¹⁰⁸ Vázolatok a magyar népiség történetéből. Athenaeum, 1839. I. 26–27. sz., II. 32. sz.; 1840, 3–5. sz. Új kiadás: KTM III. 1868. 387–432.

¹⁰⁹ Észrevétel Horváth Mihály úr „Vázolataira”. Athenaeum, 1839. I. 37. sz.

¹¹⁰ Mikor és miért fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától s mikor nyerte vissza azt? Athenaeum, 1839. I. 42–43. sz. Új kiadás: KTM I. 1868. 277–289.

¹¹¹ Egy másik ekkori cikkében Horváth a francia forradalom maradandó eredményeit vizsgálta fel: Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva. Athenaeum, 1839. II. 38–39. sz. Új kiadás: KTM IV. 1868. 475–491.

¹¹² KOSÁRY Domokos: Az Akadémia és a társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975. Bp. 1975. 52–70.

¹¹³ Az első, amely 1835-ben készült, de csak jóval utóbb látott napvilágot: Párhuzam az Európába költöző magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. Pest, 1847. Új kiadás: KTM I. 1868. 1–146.

¹¹⁴ Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig. In: Történettudományi pályamunkák. II. Buda, 1842. Új kiadás: KTM II. 1868. 1–172.

¹¹⁵ Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. Új kiadás: KTM III. 1868. 13–366.

¹¹⁶ Az 1514-diki pörlázadás, annak okai és következményei. Tudománytár 1841, IX. Értekezések 211–237. Új kiadás: KTM I. 1868. 247–276.

demokrácia fejlődéséről Magyarországon,¹¹⁷ majd 1842 őszén akadémiai rendes tagként tartott székfoglalója a honvédelem történetéről,¹¹⁸ amelyben igazságtalanságnak minősítette, hogy az adózás és a katonáskodás terhét mind a jobbágyok viseljék, és állást foglalt az elavult feudális védelmi rendszer átalakítása mellett. Ebben az évben írta még dolgozatát az 1764-i országgyűlésről is, amelyben, mint nemrég Szalay, ugyancsak elítélte a nemesség ragaszkodását adómentességéhez és Kollárnak adott igazat.¹¹⁹ Ezt követte első összefoglalója Magyarország történetéről, amely már a polgárosodó köznemesség új, liberális nemzeti múltszemléletét, érvényesítette,¹²⁰ és amely szerény előfutára volt később, az emigrációban írt, hatalmas szintézisnek. Ezt ajánlotta Eötvös József, egykorú recenziójában, a kiváltságos osztály figyelmébe, hogy okuljon belőle, hiszen annak „bűne volt, hogy e nemzet már egyszer oly közel állott sírjához”.¹²¹

A mérleg persze akkor lenne igazán reális, ha a reformkor e progresszív lendületét, a történetírás e kibontakozását, más szerzők munkásságával együtt, legalább oly részletesen elmondhatnánk, mint előzőleg a visszaesés, a hullámvölgy szomorú történetét. De a továbbiakat talán mégsem kell végig sorra vennünk. Nemcsak azért, mivel az irodalomtörténészek is nagyjából az 1841 előtti időszakot tekintik a romantika igazi „virágkorának”, utalva arra, hogy ezután méginkább előre nyomulnak olyan, más áramlatok, mint a realizmus, népiesség, demokratizmus stb. Ha ugyanis csak erről volna szó, ettől még továbbkísérhetnénk a „romantika” nyilvánvalóan továbbvezető szálait.¹²² Kiinduló, fő kérdésünk azonban, emlékszünk, az volt, hogy beszélhetünk-e a történetírásban „romantika koráról”. S erre, nézetünk szerint, talán az eddig elmondottak is felelnek. A feudális nacionalizmus retrográd, illúziókba kapaszkodó történetirodalmát és azt az új, progresszív iskolát, amelyet Szalay vagy Horváth Mihály képviselt, aligha sorolhatjuk egyazon kategóriába. Vagy megkülönböztetünk tehát két, egymástól lényegbevágóan különböző „romantikát”, vagy választunk, hogy a két egymással ellenkező tendencia közül melyiket nevezzük igazi romantikának, vagy pedig, bizonyos romantikus motívumok létezését elismerve, nem ezekben, hanem inkább a tendenciák feudális, illetve polgári jellegében fedezzük fel a fő periodizáló tényezőket.

¹¹⁷ A democratia kifejlése korunkban. KTM III. 1868, 433–445. Az első kiadásban azonban a címet Toldy, mint szerkesztő, a cenzúra miatt megváltoztatta: A néperdekek kifejlése korunkban. Athenaeum, 1841. I. 28–29. sz.

¹¹⁸ A magyar honvédelem történeti vázlata. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. 1845. Új kiadása: KTM I. 1868. 147–245.

¹¹⁹ Az 1764-i országgyűlés története. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VIII. 1846. Új kiadása: KTM I. 1868. 375–422.

¹²⁰ Magyarok története. Pápa, 1842–1846.

¹²¹ Pesti Hírlap 1846. dec. 22. A Kossuth vezette ellenzék politikai zsebkönyvében, amely Bajza szerkesztésében Ellenőr cím alatt 1847-ben külföldön látott napvilágot, Horváth Tinódy álnéven az 1802-i országgyűlés történetét azzal a tanulsággal írta meg, hogy a tárgyalások, úgy látszik, eredménytelenségre vannak kárthatva.

¹²² A művészettörténészek nagyjából 1840–1870 közé teszik, és az ugyancsak a nemzeti liberális reformmozgalmat támogató Henszlmann Imre, illetve Rómer Flóris működésével jellemzik a magyar művészettörténet „romantikus korszakát”, vö. MAROSI Ernő: Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichte. Annales Universitatis Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica VII. 1965. 43–78.

L'HISTORIOGRAPHIE HONGROISE A L'ÉPOQUE ROMANTIQUE

La présente étude a été préparé par l'auteur comme un rapport pour la conférence de romantisme de Belgrade en 1977, où il devait rendre compte comment l'historiographie hongroise s'était évoluée à l'"époque romantique". Avant tout, il a souligné le fait que, dans la pensée historique et politique de la première moitié du XIXe siècle, des tendances antagoniques se sont entrechoquées, qu'on ne peut guère ranger, dans leur ensemble, sous la notion du "romantisme". Il y avait d'une part, au commencement du siècle, le romantisme allemand, qui s'est détourné de la révolution et qui a suivi des idéaux religieux et féodaux, et de l'autre, le romantisme bourgeois-national, qui est devenu progressiste de nouveau, après 1830 et ayant un caractère révolutionnaire. L'auteur expose ensuite que dans la période d'après l'exécution des "jacobins" hongrois (1975), quand la noblesse hongroise s'est reculée vers le féodalisme et s'est ralliée à la cour de Vienne, l'école historique des Lumières s'est dissolue et les traditions de l'école historique jésuite – et de l'orthodoxie protestante – se sont renouvelés. Mais l'influence du romantisme allemand ne s'est manifestée qu'un peu plus tard, quand, aux années 1810, la noblesse commençait de nouveau à entrer en conflit avec l'Autriche, et qu'une opposition nobiliaire – toujours féodale encore – s'est formée. C'est contre les auteurs nationalistes, mais féodaux et plus d'une fois ayant un esprit aventurier (István Horvát) que les historiographes nouveaux, nationaux et libéraux, de l'âge des réformes (Mihály Horváth etc.) se sont opposés. On les appelle souvent romantiques bienqu'ils aient représenté une conception du monde et une conception historique complètement opposées à celles de l'école précédente. Il est donc plus convenable de faire une distinction entre ces deux "romantismes" opposés.